

Afrikaa Keessa Jiraannu

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Xumura barnoota boqonnaa kanaa booda:

- Argama, baldhina, danaa fi maatii afaanota gurguddoo Afrikaa ni ibsita.
- Qaroomman gurguddoo durii fi biyyoota Afrikaa sirna koloniin duraa addaan ni baaf-atta.
- Sababoota faca'iinsa, qubannaa fi haala jireenya ummata Afrikaa irratti dhiibbaa fidan ni ibsita.
- Maatii Afaanota gurguddoo fi faca'insa isaanii addaan ni baafatta.
- Qaroomman Afrikaa Durii ni ibsita.
- Mootummoota Afrikaa sirna Koloniin duraa ni tarreessita.
- Daldalli karaa dheeraa ummatoota Itoophiyaa wal qunnamsiisuu keessatti gahee isaa ni ibsita.

1.1. ARGAMA, BALDHINA FI DANAA ARDII AFRIKAA

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura barnoota mata duree kana booda:

- Argama ardii Afrikaa addaan ni baafatta.
- Baldhinaa fi danaa ardii Afrikaa baldhina fi danaa ardilee biroo wajjiin wal bira qabuun ni madaalta.

Argama, Baldhina fi Danaa Ardii Afrikaa

Kutaalee dabran ketessatti Barnoota hawaasaa barachuun kee ni beekama. Akkasumas, waa'ee ardii Afrikaa Kutaa 5^{ffaa} keessatti barattee jirta. Amma ammoo waa'ee ardii Afrikaa waan barattee turte yaadachuuf yaali. Ardiilee torban addunyaa keessatti argaman keessaa ardiin Afrikaa ishii tokko. Mata duree kana jalatti waa'ee argama, baldhinaa fi danaa ardii Afrikaa baratta.

Argama Ardii Afrikaa

Argama jechuun maali? Waa'ee jecha argama jedhu kanaan dura wanti dhageesse (beektu) jiraa? Argama jechuun bakka wanti tokko, naannoon tokko yookiin biyyi tokko itti argamu jecha ibsuudha. Argamni bakka wanti tokko itti argamu kunis maloota gurguddoo lamaan ibsama. Isaanis, argama

bir-qabaa (relative location) fi argama dhugaa (absolute location) jedhamu. Maloota lamaan kanniinitti fayyadamuun argama ardii Afrikaa himuu ni dandeessa.

Argama bir-qabaa jedchuun maal akka ta'e himuu dandeessaa? Waa'ee argama bir-qabaa kutaalee dabran keessatti baratte yaadattaa? Argama ardii Afrikaa mala argama bir-qabaatiin barsiisaa keetiif ibisi.

Argama bir-qabaa jechuun argama bakka, naannoo, biyyaa fi wanti tokko itti argamu wantoota fi biyyoota naannootti argamaniin wal bira qabuun himuu danda'uudha. Fakkeenyaaf, argama mana keetii manneen ollaatti argamaniin yookiin argama Itoophiyaa biyyoota ollaa ishiitti argamaniin wal bira qabuun ibsuu ni dandeessa jechuudha. Akkasumas magaalota gurguddoo lama Akiraa fi Kampaalaa fudhachuun argama isaanii kan dhugaa kaartaa Afrikaa irraa hubachuuf yaali.

Argama bakka tokkoo yoo ibsinu wantoota qabatamoo ta'an fakkeenyaaf qaama dachee fi qaamman bishaana'oo naannootti argamaniin wal bira qabuun ibsuun ni danda'ama. Mala argama bir-qabaatiin ardiin Afrikaa akkamitti ibsama? Ardiin Afrikaa qaamman dachee fi qaamman bishaana'oo naannawatti argamaniin yeroo wal bira qabuun ibsa haala armaan gadiin ta'a.

Ardiin Afrikaa ardii Awurooppaa irraa gara kibbaatti argama. Ardiin Afrikaa fi Awurooppaa bakka Istireet of Jibraattar jedhamutti 20 km addaan fagaatu. Galaana Meediteraaniyaanii irraayis gara kibbaatti argama. Ardiin Eeshiyaa fi Afrikaa osoo Bo'oo Siwiizii Kaanaal jedhamuun addaan hin bahin dura qaama dacheetiin walqabatu ture. Bakka Bab-Eel-Mandab jedhamuun ardiileen Afrikaa fi Eeshiyaa 30 km addaan fagaatanii argamu. Kana malees, argamni bir-qabaa ardii Afrikaa qaamota bishaanii daagessaniin ibsamuu ni danda'a. Kunis kaabaan Galaana Meediteraaniyaan, (Mediterranean Sea) Kaaba-bahaatiin Galaan Diimaan (Red Sea) fi Galoo Galaana Eedan (Gulf of Eden), Bahaan Garba Guddaa Hindiitiin (Indian Ocean) Kibbaan naannoo bakka bishaan Garba Guddaa Hindii fi Garba Guddaa Atilaantikii itti wal gahanii fi Dhihaan bishaan Garba Guddaa Atilaantikiitiin daangeeffamtee argamti. Walumaa galatti ardiin Afrikaa kallattii hundaan qaamman bishaana'oo galaanota lamaa fi garbawwan gurguddoo lamaan marfamtee argamti.

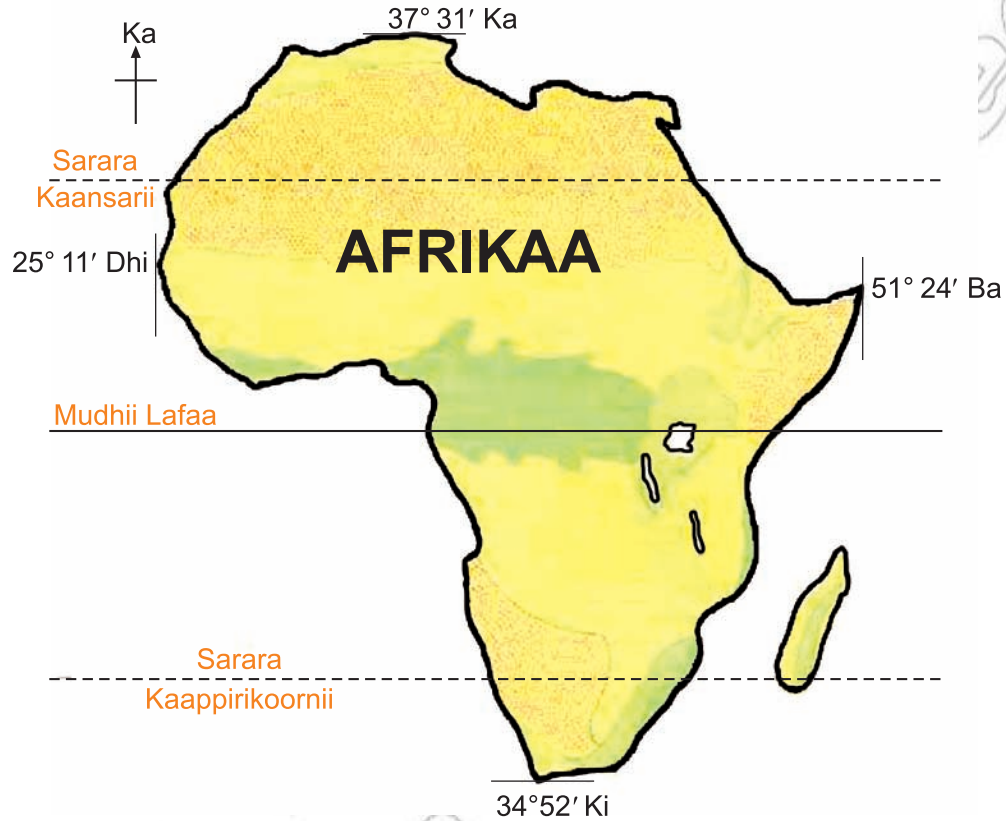

Fakkii 1.1. Argama Bir-qabaa Ardiin Afrikaa

Argama dhugaa (Absolute Location) jechuun maali? Argama dhugaa jechuun argama waan tokkoo, naannoo yookiin biyya tokkoo sararran yaadaa Dagalee fi Gadeetti fayyadamuun bakka wanti tokko Sirriin itti argamu ibsuu jedhuudha. Argama ardii Afrikaa mala argama dhugaatiin ibsuu dandeessaa? Ardiin Afrikaa mala argama dhugaatiin yeroo ibsamtu Fiixxee Kaabaa Mudhii lafaa irraa 37° 31'ka

faggaattee argamti. Bakki kunis **Keppi Bilaank** yoo jedhamu biyya Tuuniziyaa keessatti argama. Fiixheen Kibbaa ammoo Mudhii lafaa irraa gara Kibbatti $34^{\circ}52'$ ki argamti. Bakki kunis **Keppi Agulaas** yoo jedhamtu biyya Riippubiliikii Afrikaa Kibbaa keessatti argamti.

Fiixheen Bahaa Sarara Piraayim Meeridyaanii (0°) irraa gara bahaatti $51^{\circ} 24'$ Ba irratti argamti. Bakki kunis **Keppi Gaardaaffii** yoo jedhamtu biyya somaaliyaa keessatti argamti. Fiixheen Dhihaa ammoo sarara praayim Meerideyaanii (0°) irraa gara Dhihaatti $25^{\circ}11'$ Dh. irratti argamti. Bakki kunis **Keppi Vardee** yoo jedhamtu biyya seenegaal keessatti argamti.

Fakkii 1.2. Argama dhugaa ardii Afrikaa

Argama dhugaa ardii Afrikaa kana irraa wanti hubatte jiraa? Kaartaa Afrikaa kanatti fayyadamuu argama dhugaa biyyoota armaan gadii (Itoophiyaa, Zimbaabuwee, Gaanaa, Libiyaa fi Chaadii) barsiisaa/ tuu keetitti kaartaa irratti muldhisuun himi. Argama ardii Afrikaa mala argama dhugaatiin yoo ibsinu argama ardiilee birootiin wanti adda baasu jiraa?

Haallan argma ardii Afrikaa argama ardiilee biroo irraa mala argama dhugaatiin adda taasisan:

- Fageenyi fiixxee kaabaa fi fiixxee kibbaa jidduu jiru 72° yookiin **8000 km** wal irraa fagaatu.
- Fageenyi fiixxee Bahaa fi fiixxee Dhihaa jidduu jiru 69° yookiin **7700 km** wal irraa fagaatanii argamu.
- Fageenyi fiixxee kaabaa fi kibbaa fageenyi fiixxee bahaa fi dhihaa jidduu jiru baay'ee walitti dhiyaata.
- Irra caalaan qaama ardii Afrikaa naannoo qilleensa baramaa oo'aa (Tropical) keessatti argamuu fa'a.

Baldhina Ardii Afrikaa

Ardii jechuun maali? Baldhinni ardii Afrikaa hammam ta'a jettee tilmaamta? Addunyaa irratti ardiileen meeqaa akka argaman tarreessuu dandeessaa?

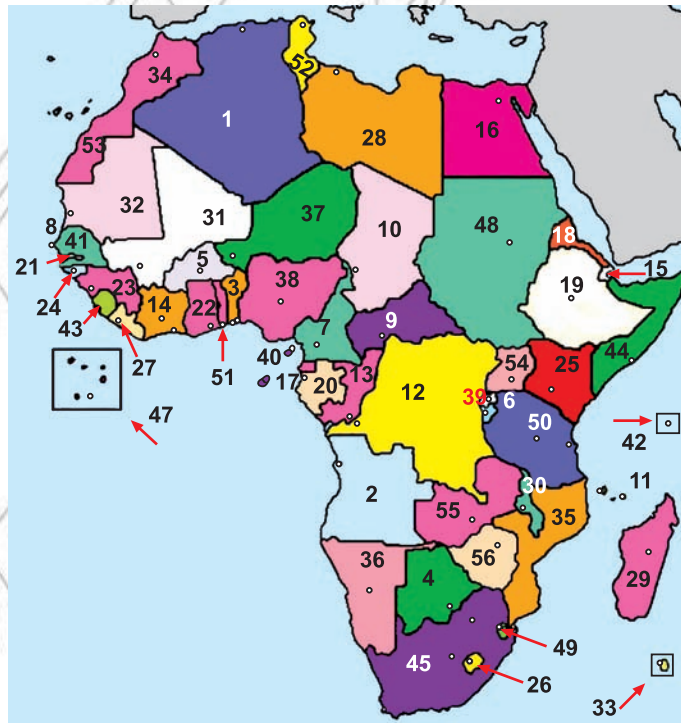
Ardii jechuun qaama dachee baldhaa biyyoota baay'ee of keessaa qabuu dha. Addunyaa irratti ardiilee torbatu argamu. Ardiileen martinuu baldhina garaagaraa qabu. Baldhinnaan ardiin sadarkaa tokkoffaa irratti argamtu ardii Eeshiyaa yoo taatu ardiin Afrikaa ammoo sadarkaa lammaffaa qabattee argamti. Haala baldhina lafa isaaniitiin ardiilee addunyaa gabattee armaan gadii irraa ilaali.

Gabattee 1.1: Baldhina lafa Ardiilee

Lakk.	Maqaa Ardiilee	Baldhina Lafa km ²
1	Eeshiyaa	44,400,000
2	Afrikaa	30,200,000
3	Ameerikaa Kaabaa	24,200,000
4	Ameerikaa Kibbaa	17,800,000
5	Antaartikaa	14,000,000
6	Awurooppaa	10,800,000
7	Awustiraalyaa	8,490,000

Maddaa: <http://www.answers.com/wiki/answer/categories>

Biyyi keenya ardii Afrikaa keessaatti argamti. Ardiin Afrikaa biyyoota 56tti qoodamti. Kaartaa siyaasaa ardii Afrikaa Fakkii 1.3 armaan gadii irraa ilaali.

Fakkii 1.3. Biyyoota Afrikaa

Maqaa Biyyootaa fi Magaaloota Muummee Afrikaa

Lakk	Maqaa biyyaa	Magaalaa Muummee
1	Aljeeriyaa	Aljeersi
2	Angoolaa	Luwaandaa
3	Beenin	Portoo Noovoo
4	Botiswaanaa	Gaboroonee
5	Burkinaa Faasoo	Ogaaduguu
6	Burundii	Bujumburaa
7	Kaameeruun	Yaawundee
8	Keeppi Vardee	Piraa'iyaa
9	Rippubliikii Afrikaa Jiddu galeessa	Baanguyii
10	Chaad	Nijamiinaa
11	Komooroos	Moroonii
12	Rippublikii Dimookraatawaa Koongoo	Kinshaasaa
13	Rippublikii Koongoo	Biraazaaviil
14	Koot Divowaar	Abijaan
15	Jibuutii	Jibuutii
16	Ijpti (Misir)	Kaayiroo
17	Ikuwaatooriyal Giinii	Malaaboo
18	Ertiraa	Asmaraa
19	Itoophiyaa	Finfinnee
20	Gaaboon	Libraviil
21	Gaambiyaa	Baanjul
22	Gaanaa	Akraa
23	Giinii	Konaakirii
24	Giinii Bisaa'oo	Bisaa'oo
25	Keeniyaa	Naayiroobii
26	Lesseetoo	Maseeruu
27	Laaybeeriyaa	Monorooviyaa
28	Liibiyaa	Tiriippoolii

29	Maadagaaskaar	Antananaariivoo
30	Maalaawii	Liloongulwee
31	Maalii	Bamaakoo
32	Mooritaaniyaa	Nokaachoot
33	Moorishees	Poort Luwiis
34	Moorokoo	Raabaat
35	Moozaambik	Maapuutoo
36	Naamiibiyaa	Wiindhook
37	Niijaar	Niyaamii
38	Naayijeeriyaa	Abujaa
39	Ruwaandaa	Kiigaalii
40	Saa'oo Tomee fi Piriinsippee	Saa'oo Tomee
41	Seneegaal	Daakaar
42	Siisheels	Viktooriyaa
43	Seraaliyoon	Firiitaawuun
44	Somaaliyaa	Moqaadishoo
45	Rippubliikii Afrikaa Kibbaa	Piritooriyaa
46	Riiyuuniyenii	Seenti Deenis
47	Seent Helenaa	Jemsitaawon
48	Sudaan	Kaartuum
49	Siwaazilaand	Mabaabaanee
50	Taanzaaniyaa	Dodamaa
51	Toogoo	Loomee
52	Tuniiziyaa	Tuniis
53	Sahaaraa Dhihaa	El-Ayuun
54	Ugaandaa	Kampaalaa
55	Zaambiyaa	Lusaakaa
56	Zimbaabuwee	Haraaree

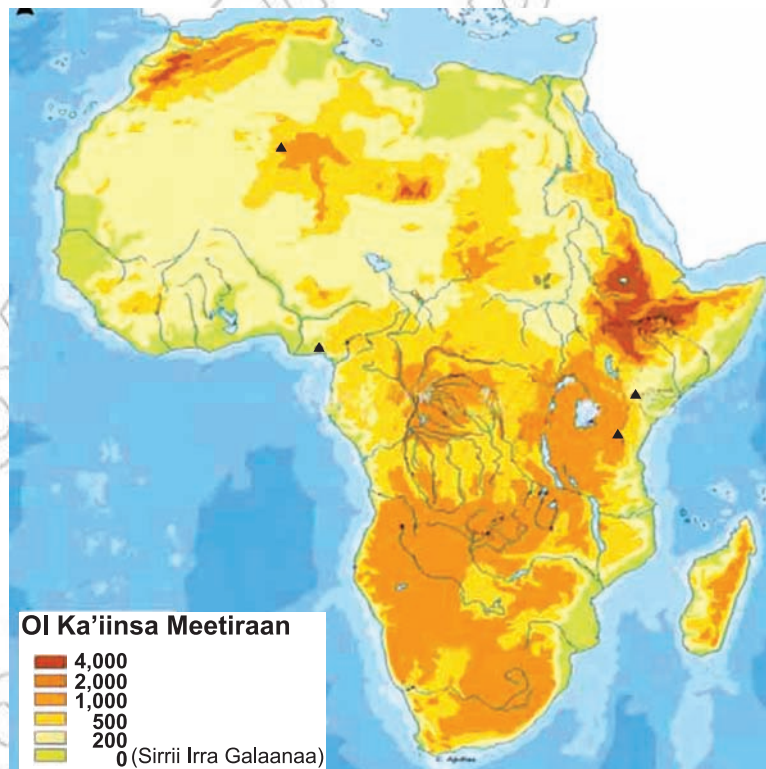
Danaa Ardii Afrikaa

Danaa jechuun maali? Danaan ardii Afrikaa maal fakkaata? Garaagarummaa danaa ardii Afrikaa fi danaalee ardiilee biroo jidduu jiru himuu dandeessaa?

Danaa jechuun roga yookiin boca waan tokkooti, Danaan ardii Afrikaa ennaa ilaalamu korboo yookiin geengoo fakkaata. Waan kana ta'eef walakkaa ardii Afrikaa irraa kallattii kamiinuu gara qarqara qaamman bishaana'oo bira gahuuf fageenya 1500 km qaba.

Ardiin Afrikaa sarara Mudhii lafaatiin (0°) kaabaa fi kibbatti qoodamti. Qaama dachee ardii Afrikaa keessaa 2/3 kan ta'uu Naannoo Qilleensa Baramaa Oo'aa (Tropical) keessatti argama. Qaamni ardii Afrikaa sarara Mudhii lafaa irraa gara kaabaatti argamu baay'ee baldhaa yoo ta'u, qaamni ardii Afrikaa sarara Mudhii lafaa irraa gara Kibbaatti argamu ammoo qaldhaa fi xiqqaadha. Qarqarri ardii Afrikaa qaamman bishaana'oo daangeessu akka ardiilee biroo shesheellataa waan hin taaneef uumamaan buufata doonii mijaa'aa miti. Qaamni dachee ardii Afrikaa baldhaan sarara kaansarii (23½° ka) fi sarara Kaappirikoornii (23½° Ki) jidduutti argamu Qilleensa Barmaa Oo'aa (Tropical climate)qabdi.

Ardiin Afrikaa teessuma lafaa adda addaa qabdi. Teessumni lafa garagaraa kunis bakka sad gurguddootti qoodamu. Isaanis, gaarreen ol dheerina adda addaa qaban, Pilaastoowwanii fi tulluwwan, naannoolee lafa dakee fi sulullan laggeennii fi Sulula Qiinxamaa Guddaa fa'a. Kanas kaartaa fiizikaalaa Afrikaa armaan gadii irraa hubachuuf yaali. Kana malees, ardiin Afrikaa laggeen gurguddoo kallattiwwan adda addaatti yaa'anii fi harawwan uumamaa fi nam-tolchees baay'inaan qabdi. Laggeen Afrikaa kunniinis amala mataa Isaanii qabu.

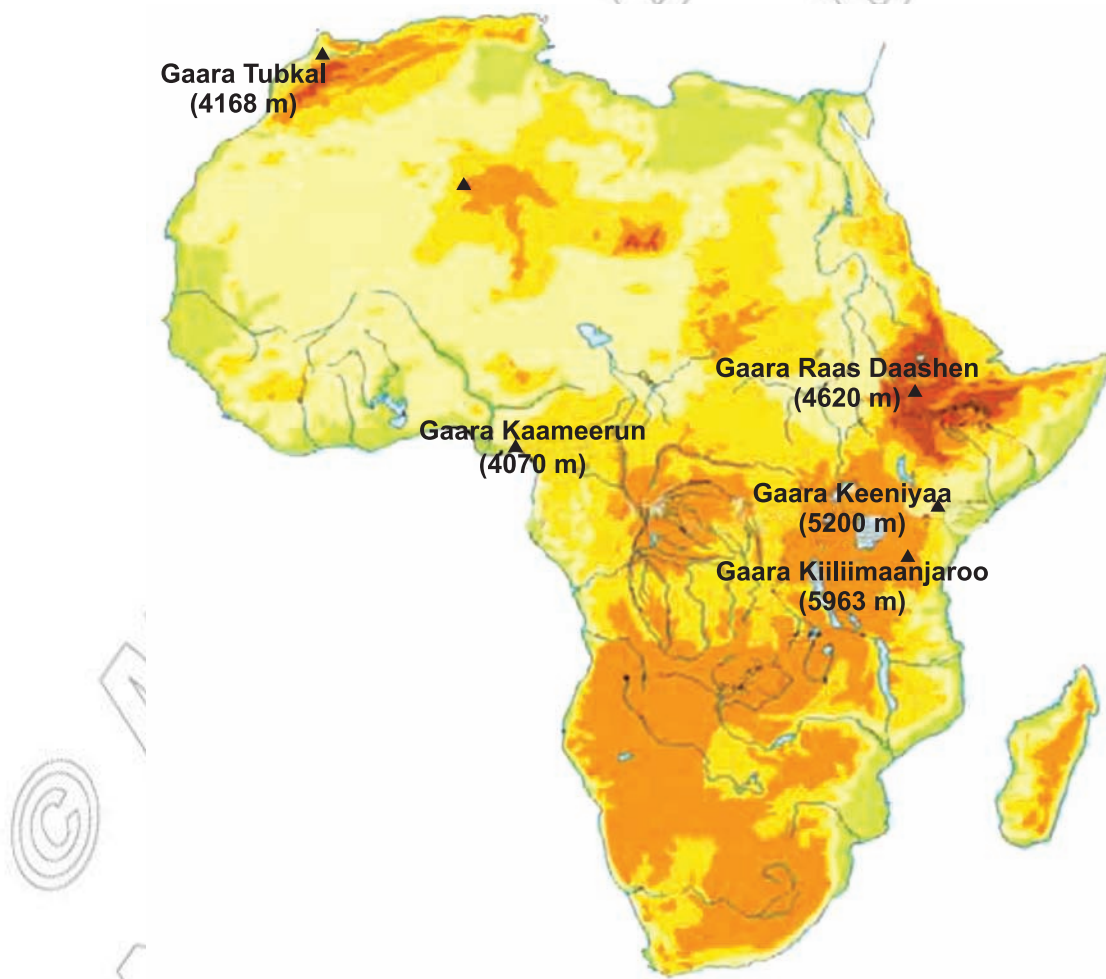

Fakkii 1.4. Haala teessuma lafa ardii Afrikaa

Gabatee 1.2: Faca'iinsa Gaarreen Gurguddoo Baha Afrikaa

Lakk	Maqaa Gaarreenii	Ol dheerinna Sirrii galaanaa irraa meetiraan qaban	Biyya keessatti argaman
1	Kilimaanjaaroo	5963	Taanzaaniyaa
2	Keeniyaa	5200	Keeniyaa
3	Ruwaanzoorii	5119	Ugaandaa fi Rippiibliikii Koongoo
4	Raas Daashen	4620	Itoophiyaa
5	Meeruu	4567	Taanzaaniyaa
6	Elgoon	4320	Ugaandaa fi keeniyaa
7	Baatuu/tulluu Diimtuu	4307	Itoophiyaa
8	Kaameeruun	4070	Kaameeruun

Madda: Ji'oogiraafii Kutaa 5^{ffaa} Kitaaba Barataa

Fakkii 1.5. Gaarreen Gurguddoo Afrikaa

Lafa dakee jechuun maali? Haalli teessuma lafa naannoo jireenya keetii maal fakkaata? Afrikaatti naannooleen lafa dakee eessa fa'atti argamu?

Lafa dakee jechuun bakka ol ka'iinsa haala teessuma lafa naannoo irraa gad bu'uudhaan argamuudha. Lafti dakee bakkeewwan akka qoriiwwanii, lafa baldheensaa/diriiraa fi sulullan of keessatti ammata. Qoriiwwan kan jedhaman qaama dachee baay'ee gad dhooqaa (golbataa) gama hundaan naannoolee lafa ol ka'ootiin marfamaniidha. Fakkeenyaaf, Afrikaa keessatti irra caalaatti naannoolee qaraqara Garbawwanii, Galaanotaa fi Sulula Qiinxamaa Guddaa keessatti argaman fudhachuun ni danda'ama. Akka waliigalaatti lafti dakee bakkeewwan sirrii galaanaa irraa ol ka'iinsa meetira 1000 gadi qaban yoo ta'an naannoo Mudhii lafaa fi sulullan laggeenii keessattis ni argamu.

Sulula

Sululli maali? Sulullan bakka meeqatti qoodamu? Afrikaa keessatti akaakuuwwan sululaa meeqatu jiru?

Sulula jechuun bakka baay'ee gad dhooqaa fi gad fageenya guddaa qabuudha. Sulullan bakka gurguddoo lamatti qoodamu. Isaanis Sulula Qiinxamaa Guddaa (Rift Valley) fi Sulula lagaati.

Sululli Qiinxamaa guddaan sababa humna lafa keessattiin uumame. Kunis, sochii qaama dachee keessatti uumamuun qaamni dachee baqaquun ennaa gara bitaa fi mirgaatti addaan harkifamu qaamni jidduutti argamu gad liqimfamuudhaan sulula guddan uuma.

Sululli Qiinxamaa Guddaan Baha Afrikaa qaama sulula Guddaa Addunyaa biyya Sooriyaatii ka'uun baha Afrikaa keessa qaxxaamuruun hanga Moozaambikitti fulla'u dheerina hanga 6000 km ta'u qaba. Afrikaa keessatti sululli Qiinxamaa Guddaan kun naannoo Hara Turkaanaa ennaa gahu bakka lamatti qoodama. Naannoo Hara Viktooriyaa gara Dhihaa fi Bahaan marsuun erga naannoo hara Maalaawii gaheen booda walitti deebi'uun hanga biyya Moozaambikiitti fulla'eetiin argama.

Sululli laga kan uumamu laggeen naannoolee lafa gaarreenii fi pilaatoowwan keessaa maddan humna guddaan gara naannoo lafa dakeetti ennaa yaa'an qaama dachee bitaa fi mirga lagaatti argamu gad qotuun (nyaachuun) biyyee haranii ennaa deeman lafa qilee fi baay'ee gad dhooqaa (hallayyaa) ta'e uumu.

Qaamman Bishaana'oo Afrikaa

Qaamman bishaana'oo Afrikaa maal fa'a? Qaamman bishaana'oo ardii Afrikaa marsanii fi keessatti argaman maqaa tarreessuu dandandeessaa? Laggeen gurguddoo Afrikaa hoo?

Laggeen Afrikaa

Afrikaan qaamman bishaana'oon marfamtee argamti. Afrikaan kana malees, laggeenii fi harawwan baay'ee qabdi. Laggeen Afrikaa keessaa gurguddoon fakkeenyaaf Laga Naayil, Laga Koongoo, Laga Nijjar, Laga Zaambezii, Laga Gaambiyaa, Laga Limpoopoo, Laga Oreenjii fi Laga Jubbaa fa'a. Laggeen Afrikaa dheerina adda addaa qabu. Hammi bishaanii isaan of keessaa qabanis garaagara yoo ta'u, Lagni Naayilii dheerinaan sadarkaa tokkoffaa irratti argama. Lagni Koongoo waan naannoo Mudhii lafaa qilleensa baramaa oo'aa jiidhaa rooba guddaa waggaa guutuu argatu keessatti argamuuf bishaan guddaa qaba.

Laggeen Afrikaa haallan teessuma lafa adda addaa keessaa madduun gara kallattiwwan adda addaatti yaa'u. Fakkeenyaaf, Laggeen gara Garba Guddaa Hindiitti yaa'an Laga Waabii Shabalee, Laga Gannaalee, Laga Tanaa, Laga Ruvumaa, Laga Zaambeezi fi Laga Limpooppoo fa'a. Laggeen gara Garba Guddaa Atilaatiikiitti yaa'an Laga Ooreenjii, Laga Kuneen, Laga Koongoo, Laga Niijar, Laga Vooltaa, Laga Gaambiyaa fi Laga Senegaal fa'a yoo ta'an lagni Naayil gara Galaana Meediteraaniyaatti gala.

Fakkii 1.6. Laggeen Gurguddoo Afrikaa

Amallan Laggeen Afrikaa

Laggeen Afrikaa amallan adda addaa qabu. Isaanis:

- A. **Fincaa'aa fi gootuuwwan qabu:** Laggeen Afrikaa naannoolee ol ka'iinsa guddaa keessaa madduun humnaa fi saffisa guddaan yaa'uun biyyee haruun hallayyaa (qillee) guddaan akka uumamu taasisu. Laggeen Afrikaa haala kanaan yaa'an kanniin geejjibaaf mijaa'ina dhabanis humna elektiriikii maddisiisuuf tajaajila guddaa kennu.
- B. **Baay'ina bishaanii bonaa-ganna wal qixa hin qaban:** Laggeen Afrikaa waqtii gannaa bishaan baay'ee, waqtii bonaa bishaan xiqqaa qabaatu. Haalli kunis, tajaajila geejjibaa akka hin kennine isaan taasissee jira. Humna elektiriikii maddisiisuu fi qotiisa jallsii babalddhisuu irrattis dhiibbaa uumu.
- C. **Seensa garbaa/galaanaa irratti maansa kuusuu:** Laggeen Afrikaa gurguddoo ennaa gara Garboota Gurguddoo fi Galaanootaatti galan haalli teessuma lafaa baay'ee diriiraa yookiin baldheensa (Plains) waan ta'uuf biyyeen naannoolee lafa olka'oo keessaa humna bishaaniitiin haramee dhufe baay'inaan kuufamee argama. Biyyeen kunis gabbina waan qabuuf tajaajila qotiisaaf faayidaa guddaa kenna. Fakkeenyaaf, Laga Naayil fudhachuun ni danda'ama.

Harawwan

Hara jechuun maali jechuudha? Afrikaa keessatti harawwan akaakuu meeqaatu jira?

Hara jechuun qaama bishaan baldhina murtaa'e qabu kan kallatti hundaan qaama dacheetiin marfamee argamuudha. Afrikaan harawwan uumamaa fi nam-tolchee baay'ee qabdi. Harawwan uumamaa harawwan Sulula Qiinxamaa Guddaa keessatti argamanii fi harawwan Sulula Qiinxamaa Guddaan alatti bakkeewwan lafa ol ka'oo irratti argaman jedhamuun bakka lamatti qoodamu.

Harawwan Sulula Qiinxamaa Guddaa keessatti argaman eenyu fa'a? Harawwan Sulula Qiinxamaa Guddaa alatti argaman kam fa'a? Faayidaan harawwanii maal fa'a?

Harawwan Sulula Qiinxamaa Guddaa keessatti argaman: Hara Taangaanikaa, Maalaawii, Kivuu, Edwaard, Albarti, Turkaanaa, Shaallaa, Laangannoo, Zuwaay (Danbal), Abjaataa, Hawaasaa fi Caamoo fa'a.

Harawwan Sulula Qiinxamaa Guddaan alatti argaman Hara Viktooriyaa, Xaanaa, Nagaamii, Chaadii fi Okovangoo fa'a.

Harawwan sulula Qiinxamaa Guddaa keessatti argaman gad fageenyaa fi gara dalgaattis dheerina waan qabaniif tajaajila geejjibaa ni kennu. Harawwan Afrikaa keessaa baldhina guddaa kan qabuu fi naannoo lafa ol ka'oo ta'e irratti kan argamu hara Viktooriyaatti. Harri Viktooriyaa baldhina 83,000 km² kan qabu yoo ta'u, biyyoota Baha Afrikaa Taanzaaniyaa Keeniyaa fi Ugaandaa jidduutti argama. Harri kun tajaajila geejjibaas ni kenna.

Harawwan nam-tolchee maali? Naannoo jiraattu keessa harri nam-tochee jiraa? Yoo jira ta'e tajaajila maalii kenna?

Hara nam-tolchee jechuun Laggeen gurguddoo irratti namoonni hidhaa laga irratti ijaaruun bishaan baay'inaan akka kuufamu godhuun hara uumamu jechuudha. Afrikaan Hara nam-tolchees baay'inaan qabdi. Harri nam-tolchee kunniinis, humna elektiriikii maddisiisuuf, bishaan dhugaatiif, horsiisa qurxummiif, qotiisa jallsiif, geejjibaa fi tajaajila bashannanaa kennuun guddina misooma dinagdee keessatti gumaacha guddaa qabu.

Gabatee 1.3: Harawwan Nam-tolchee Afrikaa Muraasa

Maqaa	Biyya keessatti argamu	Hara nam-tolchee	Laga irratti hojjatame	Tajaajila kennu
Haayi Asawaan	Ijpti	Naasir	Naayil	Madda humna elektiriikii fi qotiisa jallisiiti
Owen Falls	Ugaandaa		Naayil Adii	Humna Elektiriikii
Xiis Abbaayi	Itoophiyaa		Abbayyaa	Humna Elektiriikii
Qooqaa	Itoophiyaa	Qooqaa	Hawaasii fi Qooqaa	Humna Elektiriikii fi qotisa jallisiif
Akosomboo	Gaanaa	Voaltaa	Voltaa	Humna elektiriikii, Qotiisa jallsii fi geejjibaaf
Kaindji	Naayijeeriyaa	Kaindji	Niijar	Humna Elektiriikii
Ingaa	Koongoo		Koongoo	Humna Elektiriikii
Kaaribaa	Zaambiyaa fi Zimbaabuwee	Kaaribaa	Zaambeezi	Humna Elektiriikii fi Qotisa jallisiitiif
Kaaboraa Baasan	Moozaambiki		Zaambeezi	Humna Elektiriikii

Madda: Kitaaba Barataa Ji'oograafii Kutaa 11

Harawwan nama tolche kunniin dabalataan tajaajila geejjibaa, horsiisa qurxummii, bishaan dhugaatii fi bakkeewwan bashannanaa ta'uun faayidaa guddaa biyyootaaf kennu.

Lafa Caffaa'aa: Afrikaan lafa caffaa'aas baay'inaan qabdi. Lafti caffaa'aan Afrikaa baay'inaan naannoolee lafa dakee fi sulullan laggeenii keessatti argamu. Lafti caffaa'aan guddaan Afrikaa **Okovango** yoo jedhamu, jiddu-galeessa Kibba Afrikaa keessatti argama. Lafa caffaa'aa sulullan laggeenii keessatti argaman keessaa **Suud** yaa'a jidduu Laga Naayilitti argamuu fi lafa caffaa Laga Jubbaa keessatti argamu akka fakkeenyaatti fudhachuun ni danda'ama. Naannoolee lafa caffaa'aa sirnaan itti fayyadamnaan madda bishaan tajaajila adda addaa ta'uu danda'u. Sirnaan itti fayyadamuu baannaan bakka wal hormaata bookee busaa ta'uun miidhaa guddaa geessisuu danda'u.

GOCHA 1.1

Gocha mirkaneeffannaa

1. Wixine kaartaa Fiizikaalaa ardii Afrikaa agarsiisuu dabtara (yaadannoo) kee irraatti kaasuun maqaa fiixeewwan afran Kaabaa, Bahaa, Kibbaa fi Dhiha irratti argaman agarsiisi. Akkasumas fageenya bakkeewwan kanneenii safara kufaa (digriin) kaa'i.
2. Wixine kaartaa siyaasaa Afrikaa agarsiisu kaasuun barsiisaa yookiin barsiistuu keetti agarsiisi.

GILGAALA 1.1

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Argamni ardii Afrikaa karaa meeqaan ibsama?
2. Argama bir qabaa jechuun maali?
3. Qaamman bishaana'oon ardii Afrikaa daangeessan tarreessi.
4. Ardiilee addunyaa isa xiqqaa irraa gara isa guddaatti wal duraa duubaan tarreessi.
5. Haalli teessuma lafaa ardii Afrikaa bakka meeqatti qoodama?
6. Garaagarummaan Sulula Qiinxamaa Guddaa fi sulullan laggeenii maali?
7. Bakka Baab-Eel Mandab jedhamutti ardiin Afrikaa ardii Eeshiyaa irraa hammam addaan fagaatti?
8. Danaan ardii Afrikaa maal fakkaata?
9. Gaarri Rowaanzoorii akkamiin uumame? Eessatti argama?
10. Biyyoonni fiixxeewwan ardii Afrikaa irratti argaman eenyu fa'a?

1.2. SARARRAN DAGALEE FI GADEE

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura barnoota mata duree kana booda:

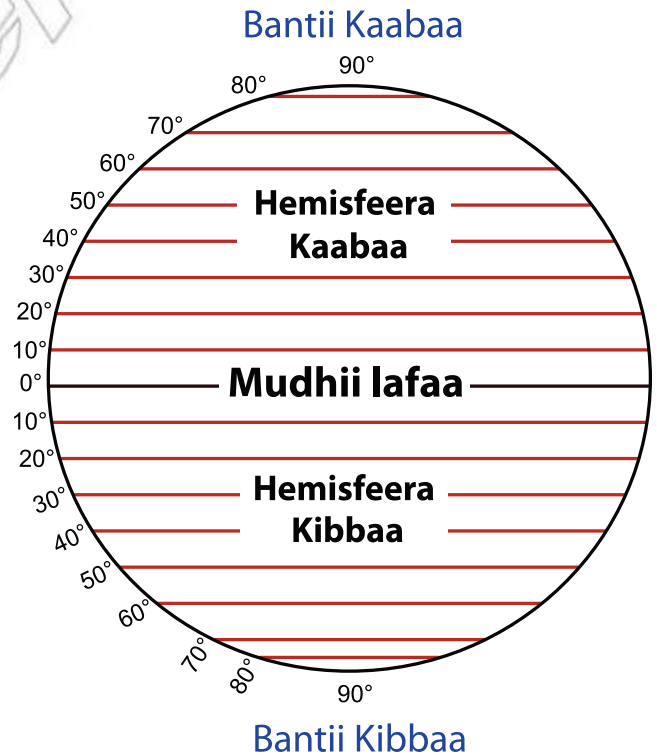
- Hariiroo jechoonni sararran dagalee fi gadee, sararran waltarree (Parallels) fi sararran Meeridiyaanii (Meridians) waliin qaban ni ibsita.
- Maalummaa fi faayidaa sararran Dagalee fi Gadee ni ibsta.
- Faayidaa sararran Dagalee fi sararran Gadee ni ibsita.

Sararran Dagalee

Sararran Dagalee maali? Sararran Dagalee qaama lafaa irratti argamu jettee yaaddaa? Faayidaan sararran Dagalee maali?

Sararran Dagalee sararran yaadaa giloobii fi kaartaa irratti dhihaa gara bahaatti yookiin bahaara dhihaatti sararamanii argamaniidha. Sararran dagalee fuula lafaa irratti hin argaman. Sararran dagalee fageenya Mudhii lafaa irraa gara bantii Kaabaa fi bantii Kibbaatti argamu ittiin safaruuf fayyadda.

Sararran Dagalee keessaa beekamoon sarara Mudhii lafaa (0°), sarara Kaansarii 23½° ka fi Sarara Kaappirikoornii 23½° ki fa'a. Sararri Mudhii lafaa qaama lafaa hemisfeera Kaabaa fi Kibbaatti bakka lama wal qixa ta'etti qooda. Sararri Mudhii lafaa fageenya gara bantii kaabaa fi bantii Kibbaatti argamu safaruuf akka ka'umsaatti tajaajila. Fageenyi Mudhii lafaa irraa hanga Bantii kaabaattis ta'ee hanga Bantii Kibbaatti jiru 90° ta'a. Sararran Dagalee akkuma Mudhii lafaa irraa gara Kaabaa fi Kibbaatti deemamuun dheerinni isaaniis gaggabaabbataa deema. Sararran Dagalee sararran waltarree ennaa ta'an, hundi isaaniituu wal hin tuqan.

Fakkii 1.7. Sararran Dagalee

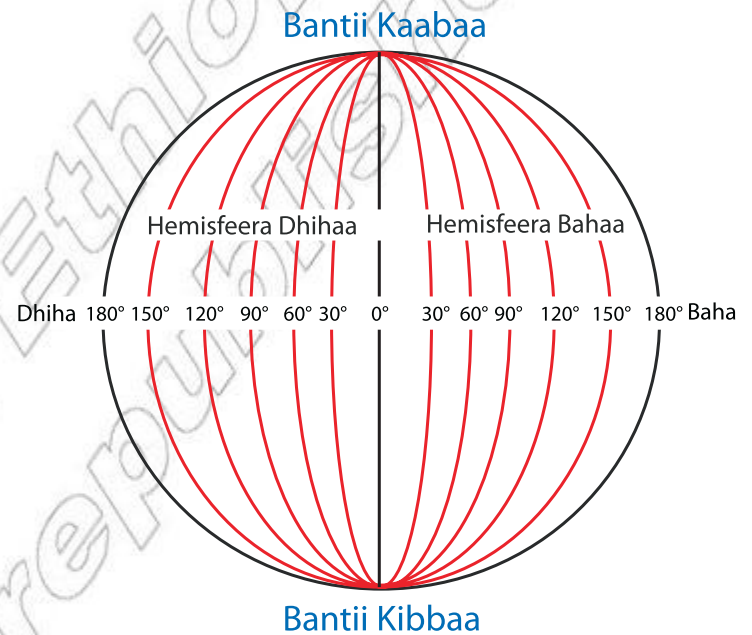
Sararran Gadee

Sararran Gadee maali? Sararran Gadee fuula lafaa irratti argamuu? Faayidaan sararran Gadee maali?

Sararran Gadee akkuma sararran Dagalee sararrann yaadaa ennaa ta'an, giloobii fi kaartaa irratti malee fuula lafaa irratti hin argaman. Sararran Gadee Kaabaa gara Kibbaatti yookiin Kibbaa gara kaabaatti kan sararamanii argaman yoo ta'an, bantilee irratti waltuqu. Sararran Gadee martinuu gartokkee Korboo (geengoo) guddaa uumu. Sararran Gadee keessaa kan akka ka'umsaatti tajaajilu Piraayim Meeridyaanii (0°) jedhama.

Sarara Piraayim Meeridyaanii (0°) irraa gara bahaatti fageenyi jiru 180° fi gara dhihaattis kan jiru 180° ennaa ta'u walumaa galatti fiixseen bahaa fi dhihaa 360° addaan fagaatu. Dheerinni sararran Gadee hundinuu wal qixa. Baldhinni sararran Gadee jidduutti argamu naannoo Mudhii lafaatti baldhaa fi akkuma gara bantii Kaabaa fi Kibbaatti dhiyaataa deemaniin walitti dhiphachaa deemu. Fageenyi sararran Gadee jidduutti argamu digridhan yoo safaramu, Sararran Gadee fageenya gara bahaa fi dhihaatti sarara Piraayim Meeridyaanii (0°) irra argamu shallaggii yerootiif tajaajila guddaa kennu.

Sararri Piraayim Meeridyaanii (Giriinwich Meeridyaanii) (0°) biyya Gaanaa Magaalaa Akraa keessa qaxxaamuruun biyya Ingilizii London keessa fulla'a. Sararri Piraayim Meeridyaanii qaama lafaa bahaa-dhihatti bakka gurguddoo wal qixa ta'an lamatti qooda. Faayidaan sararran Gadee Sararran Dagaleetiin walitti qindeeffamuun argama bakka, naannoo, magaalaa fi biyya tokkoo ibsuu fi shallaggii yeroo beekuudhaaf gargaaru.

Fakkii 1.8. Sararran Gadee

Sararri Mudhii lafaa qaama lafaa kaabaa fi kibbatti bakka lama wal qixa ta'etti qooda. Qaamni lafaa Mudhii lafaa (0°) irraa gara kaabaatti argamu hemisfeeraa kaabaa ennaa jedhamu, qaamni lafaa Mudhii lafaa irraa gara kibbaatti argamu hemisfeera Kibbaa jedhama. Akkasumas qaamni lafaa sarara Piraayim Meeridyaan irraa gara bahaatti argamu hemisfeera Bahaa ennaa jedhamu, qaamni lafaa gara dhihaatti argamu ammoo hemisfeera Dhihaa jedhama.

Sararran Gadee akkamitti shallaggii yerootiif tajaajilu? Akkuma beekamu danaan lafaa korbootti dhiyaata. Waan kana ta'eef lafti yeroo tokko ofirra naanna'uuf 360° itti fudhata jechuudha. Lafti si'a tokko of irraa naanna'uuf sa'aatii 24:00 itti fudhata. Kanaafuu, 360° yoo sa'aatii 24:00 qoodne 15° arganna. Tokkoo tokkoon sararran Gadee 15° wal irraa fagaatanii argamu. Kana jechuun ammoo $15^\circ =$ sa'aatii 1:00 ta'a jedhuudha. Karaa biraatin ennaa ilaalamu kun kan agarsiisu lafti dheerina sa'aatii 1:00 keessatti 15° of irra naannoofiti jechuudha. Sababa sochii lafaatiin biiftuun karaa kallatti bahaa baatee gara dhihaatti lixxi.

Sararran Gadee shallagii yerootiif gargaaru. Biyyoonni addunyaa Meeridiyaanii guddaa irraa fageenya digrii adda addaa irratti argaman sa'aatii adda adda lakka'a'atu. Yeroon karaa lamaan himama. Inni tokko ("A.M" fi "P.M") yoo jedhamu inni lammataa ammoo "GMT" jedhama. "A.M" (antimeridian) kan jedhamu dheerina yeroo walakkaa halkanii irraa kaasee hanga walakkaa guyyaatti (Sa'aatii 12:00) jiru agarsiisa. "P.M" (Post Meridian) kan jedhamu ammoo dheerina yeroo walakkaa guyyaa irraa kaasee hanga walakkaa halkaniitti (sa'aatii 12:00) jiru agarsiisa.

Haalli yeroon itti ibsamu kan lammaffaa ammoo "GMT" (Greenwich Mean Time) jedhama. Kunis dheerina yeroo walakkaa halkanii irraa kaasee hanga walakkaa halkan guyyaa lammaffaatti walitti fufinsaan (Sa'aatii 24:00) jiru agarsiisa.

Garaagarummaa sa'aatii biyyoonni adda addaa lakkaa'atan fakkeenya magaalaa Londonii fi Finfinnee haa ilaalluu.

1. **Magaalaan London (0°) irratti argamti.** Magaalaan Finfinnee ammoo 45° Baha irratti argamti. Garaagarummaan sa'aatii Magaalaa Londonii fi Finfinnee jidduu jiru meeqa ta'a? Deebii gaaffii kanaa argachuuf haallan armaan gadii hordofuu qabda.

- A. Dursitee garaagarummaa fageenya digrii sararran Gadee lamaan jidduu jiru barbaadi. Kana barbaaduuf:
- Yoo bakkeewwan lamaan ibsaman Hemisfeera tokko keessatti kan argaman ta'e diggrii lakkoofsa guddaa qabu irraa digrii lakkoofsa xiqqaa qabu hirdhisi.
 - Yoo bakkeewwan lamaan ibsaman Hemisfeerota adda addaa keessatti kan argaman ta'e lakkoofsa digriiwwan sararran Gadee lamaanituu walitti ida'i.
- B. Garaagarummaa Sararran Gadee "A" irratti argatte gara sa'aatiitti jijjiirta. Kana raawwachuuf waan shallagdee argatte 15°f qoodi.
- C. Sa'aatii shallagdee argatte kana ammoo haala armaan gadii kanaan mirkaneeffadhu.
- Bakki sa'aatiin isaa akka beekamu barbaadame sun bakka ka'umsaa irraa gara bahaatti kan argamu yoo ta'e sa'aatii bakka ka'umsaatiif kenname irratti sa'aatii shallagdee argatte ida'i.
 - Bakki sa'aatiin isaa akka beekamu barbaadame sun bakka ka'umsaa irraa gara dhihaatti kan argamu yoo ta'e, sa'aatii bakka ka'umsaatiif kenname irraa sa'aatii shallagdee argatte hirdhista.

Haaluma kanaan London 0° irratti yoo argamtu, Finfinneen 45° Baha irratti argamti. Garaagarummaan sa'aatii isaanii $45^\circ - 0^\circ = 45^\circ$. Akkuma arman olitti hubatte, $15^\circ = 1:00$ waan ta'uuf $45^\circ \div 15^\circ =$ sa'aatii 3:00 ta'a.

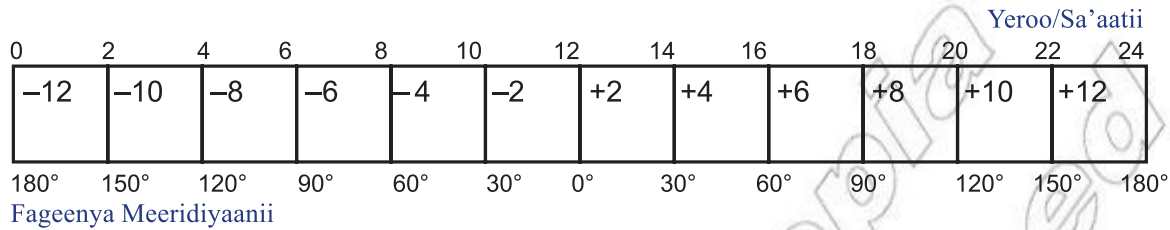
Finfinneen Magaalaa London irraa gara bahaatti waan argamtuuf sa'aatii London (0°) kenname 7:00PM irratti sa'aatii 3:00 idaana. Haala kanaan magaalaa Finfinnee irratti sa'aatii 10:00 P.M. ta'a jechuudha.

Magaalaan "B" 45° Baha irratti sa'aatiin 6:00 AM yoo ta'e, magalaan "C" 30° Dhiha irratti sa'aatii meeqa ta'a? Magaalonni (bakkeewwan) lamaanuu Hemisfeerota adda addaa keessatti waan argamaniif fageenya jidduu isaanii jiru digriin kenname walitti ida'i. Kunis $45^\circ + 30^\circ = 75^\circ$ ta'a. Kanas haala armaan gadiitiin shallagi

$$\begin{array}{l} 15^\circ = 1:00 \\ 75^\circ = ? \end{array} \Rightarrow \frac{75^\circ}{15^\circ} = 5:00 \text{ ta'a}$$

Bakki sa'aatiin isaa akka beekamu barbaadame bakka sa'aatiin ka'umsaa kennameef irraa gara dhihaatti waan argamuuf sa'aatii shallagamee argame kana sa'aatii bakka ka'umsaa irraa hirdhisita. Kunis, 6:00 AM – 5:00 = 1:00 P.M ta'a jechuudha.

Gabatee mala Lakkoofsa sa'aatii Greenwich (0°) irra gara Bahaa fi Dhihaatti shallaguuf gargaru.

GOCHA 1.2

Gocha mirkaneeffannaa

1. Dabbara kee irratti wixinee kaartaa Afrikaa kaasuun sararran Dagalee fi Gadee kaasi. Sararran Dagalee beekamoo fi sarara Giriinwichee maqaa irratti barreessuun agarsiisi.
2. Burtukaana guddinni isaanii wal qixxa ta'e lama fudhachuun tokko dalga wal qixatti muruun sararran Dagalee ilaaluuf yaali. Kan lammataa ammoo irraa gadee bakka wal qixxa ta'anitti baqaqsuun sararran Gadee ilaali. Gocha kana irraa maal hubatte?

GILGAALA 1.2

Gaaffilee gaggabaabaa

1. Faayidaan Sararran Dagalee maali? Kan Sararran Gadee hoo?
2. Ardii jechuun maali?
3. Addunya irratti Zoononni yeroo meeqatu jira?
4. Argamni ardii Afrikaa mala argama dhugaatiin (absolute location) akkamitti jira?
5. Sararran Dagalee beekamoon eenyu fa'a?

1.3.

MAATII AFAANOTA GURGUDDOO AFRIKAA FI FACAI'INSA ISAANII

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Kutaa kana erga xumurtee booda:

- Naannoo maatiiwwan afaanota gurguddoo Afrikaa keessatti dubbataman ni himta,
- Maatiiwwan Afaanota Afrikaa gurguddoo ni tarreessita.

Afaan mallattoolee sagalee fi barreeffamaatti fayyadamuun karaa ittiin wal qunnamtiin ummata jidduutti uumamudha. Mallattoolee fi barreeffamoota kana dhala namaa qofatu itti fayyadama. Kunis dandeettiiwwan dhalli namaa qabu isaan gurguddoo keessaa isa tokkoo fi kan bineeldota biroo irraa adda baasuudha. Baay'inni afaanota Afrikaa keessatti dubbatamanii 1000 oli ta'a. Kunis sadarkaa addunyaatti Afrikaan ardii afaanonni baay'een keessatti dubbataman taasisera.

Jaarraa 20^{ffaa} keessa qo'annaan bal'aan Afaanota Afrikaa keessatti dubbataman irratti gaggeeffamaa tureera. Hayyoota afaanii beekamoo qo'aanna kana gaggeessan keessaa inni tokkko lammii Ameerikaa Jooseef Giriinbergi jedhama. Innis afaanota Afrikaa akkaataa walitti dhufeenya isaaniitti garee afuritti qoodeera. Isaanis:

A. Afaanota Afroo-Eeshiyaa

Maatii guddaan afaanota Afrikaa kun gara Kaaba-Dhihaa fi Kaaba-Baha Afrikaa hanga Gaafa Afrikaatti kan dubbatamudha. Innis tilmaamaan afaanota 375 of keessatti kan hammatu ta'uu isaatii fi namoota miliyoona 350tti lakkaa'amuun kan dubbatamu ta'uun isaa ni beekama. Maatii afaanii Afroo-Eeshiyaa keessaa inni bal'aan afaan Arabaa yoo ta'u namoota lakkoofsi isaa miliyoona 280 ta'uun dubbatama. Afaan kun Baha Misir irraa eegalee hanga Baha Moritaaniyaatti dubbatama.

Maatiin afaanota Afroo-Eeshiyaa garee afaanota armaan gadii of keessatti hammata:

- **Misir Durii;** afaanota ummata Misir duriitiin dubbatamu kan of keessatti qabatu yammuu ta'u, ragaaleen waa'ee garee afaanota kanaas kan argamu barreeffama hayiroogiliifiksii Misir durii keessatti.
- **Barbar;** Afaanonni Barbar kaaba Afrikaa, naannoo Maagriib biyyoota akka Moorokoo, Aljeeriyaa, Tuunisiyaa fi Liibiyaa keessatti dubbatamu.
- **Chaadikiin** afaan Naayjeeriyaa, Nijjar, Chaad, Rippaablikii Afrikaa Jiddu-Galeessaa fi Kaameeruun keessaatti dubbatamu.
- **Kushitikiin** ammoo bal'inaan Afrikaa Bahaa keessatti kan dubbatamu yammuu ta'u maatiiwwan xixiqqoo armaan gadii of keessatti hammata.
 - Kushitikii Kaabaa kan akka afaan Beejjaa, Ertiraa fi Sudaan keessatti dubbatamu,
 - Kushitikii Giddu-Galeessaa kan Agawu, Bileen Qimaantii fi Awwinyiidhaan bakka bu'amuu fi kan Itoophiyaa keessatti argamu,
 - Kushitikii Bahaa kan afaanota Itoophiyaa akka Affaar, Saahoo, Somaalii, Tsamaay, Afaan Oromoo fi Koonsoo of Keessatti hammata,
 - Kushitikii Baddaa-kan afaanota Itoophiyaa Kambaataa, Haadiyyaa, Sidaamaa fi Geedewoodhaan bakka bu'amudha,
 - Kushitikii Kibbaa-kan Taanzaaniyaa keessatti dubbatamu
- **Omootikii** maatii afaanota Afroo-Eeshiyaatti ramadaman keessaa isa tokko yammuu ta'u, kan bal'inaan dubbatamus kibba-dhiha Itoophiyaa naannoo Sulula Laga Oomoo keessatti. Afaanota maatii kana jalatti ramadaman keessaa Baambaasii, Caaraa, Meloo fi Amsaatu argama.
- **Seemitikii** Afaanota Seem Bahaa fi Seem Dhihaa jechuun bakka lamatti qoodamu. Baabiloonii fi Asiiriyaan Seem Bahaa keessatti yammuu ramdaman afaanonni Seem Itoophiyaa keessatti dubbataman ammoo Seem Dhihaa jalatti ramadamu. Isaanis akka armaan gadiitti bakka lamatti hiramuu:
 - Garee Seem Kaabaa kan Afaanota Tigraay, Tigre fi Gi'iz of keessatti hammatuu fi
 - Garee Seem Kibbaa afaanota Amaaraa, Guraagee, Argobbaa, Hararii fi Zayiin kan of keessatti hammatuudha.

B. Afaanota Naayiloo-Sahaaraa

Afaanonni maatii guddaa Naayiloo-Sahaaraa jedhamu jalatti ramadaman kun Afrikaa keessatti kaaba Nijjar-Koongoo naannoolee laggeen Naayilii fi Chaariitti dubbatamu. Maatiin afaanii guddichi kun maatiiwwan xixiqqaa jahatti addaan qoodama. Isaanis:

- **Chaarii**-Naayil kan afaanota Anyuwaak, Bartaa, Kunaamaa, Mazyangir, Mi'een, Mursii fi Nuweer fa'a kkf of keessatti hammatudha.
- Soongaay naannoo Laga Nijjaritti biyyoota Maalii fi Nijjar keessatti dubbatama.
- Sahaaraan afaanota Afrikaa dhihaa keessatti dubbataman kan akka Kaanurii, Tedaa fi Zaaguwaa of keessatti hammata.
- Maabee kan Chaad keessatti dubbatamu
- Kooman daangaa Sudaanii fi Itoophiyaa irratti kan dubbatamu yammuu ta'u, afaanota akka Gumuz, Keree fi Laangaa of keessatti hammata.
- Fur ammoo Sudaan, Daarfuur keessatti dubbatama.

C. Afaanota Nijjar-Kordofaanii

Bal'inni lafaa maatiin afaanii kun keessatti dubbatamu Afrikaa keessaa isa guddaa dha. Naannoolee muraasa akka Itoophiyaa, Somaaliyaa fi Afrikaa Dhihaa irraa kan hafe, dubbattoonni garee afaanichaa ardicha hunda keessatti argamu. Afaanota hanga 900 ta'an kan of keessatti qabatuu fi naamoota miliyoona 500 ta'uun dubbatama. Nijjar-Kordofaaniiin garee lamatti qoodama. Isaanis Nijjar-Koongoo fi Kordofaanii jedhamu. Gareen Kordofaanii jedhamu kun kan dubbatamu Sudaan keessatti kutaa Kordofaan keessatti yammuu ta'u, maqaan isaas kan argate kanuma irraati.

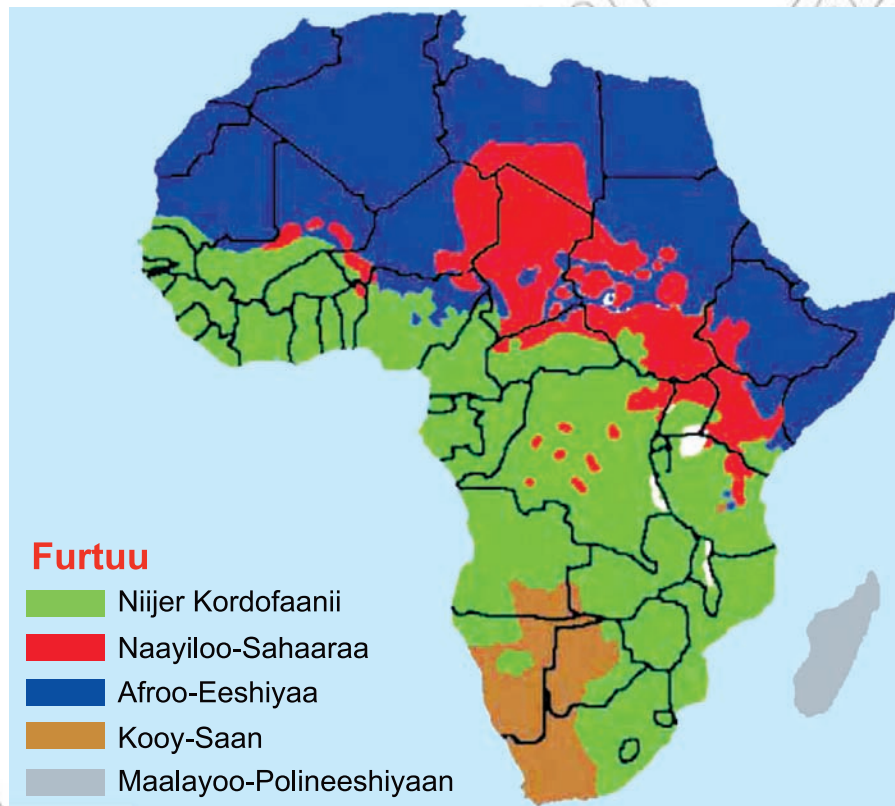
Nijjar-Koongoon damee isa guddaa yammuu ta'u, dameewwan xixiqqaa jaha of keessatti hammata. Isaanis:

- Atlaantik Dhihaa afaanota afurtamii sadii kan of keessatti qabatuu fi Afrikaa Dhihaa, Giinii fi Seneegaal, keessatti dubbatama. Kanneen keessaa Wolofii fi Fulaaniitu argama.
- Gareen afaanii Maandee jedhamu afaanota digdamii jaha of keessatti yammuu qabatu kan dubbatamus naannoo Seeraa Liyoon, Giinii fi Maaliitti.
- Voltaayiki kan dubbatamu Burkiinaa Faasoo, Gaanaa fi Koot-Divuwaar keessatti yammuu ta'u, akka waliigalaatti afaanota torbaatamii sagal qaba. Isaan keessaa Mosiin isa baay'ee beekamaadha.
- Kuwaan afaanota torbaatamii sadii qaba. Kan dubbatamus Afrikaa Dhihaa keessaatti. Afaanonni Gaa, Yoorubaa fi Igboon keessatti argamu.
- Beenuu-Koongoon Naayijeeriyaa irraa kaasee hanga Kibba Afrikaatti kan dubbataman afaanota dhibba shanii fi shantamii torba of keessatti hammata. Kanneen keessaa Baantuun isa guddicha.
- Adamaawaan ammoo afaanota dhibba tokkoo fi kudha lama Afrikaa Giddu-Galeessaa, Kaameeruunii fi Koongoo D.R. keessatti dubbataman of keessaa qaba.

D. Afaanota Kooyaan

Maqaan kun kan dhufe ummattoota Kooyi-Kooyii fi Saan kan bara durii eegalee Afrikaa Kibbaa keessa jiraataa turan irraati. Maatiin guddaan kun Kooyaan Kaabaa, Kooyaan Giddu-galeessaa fi Kooyaan Kibbaa jedhamuudhaan bakka sadiitti addaan qoodama. Afaanonni kunniin balaa guddaa irra jiru. Sababiin isaas garee ummata horsiisee bulaa baay'ee duubatti hafaa ta'een qofa waan dubbatamanii fi dadhabaa kan jiran waan ta'aniifi. Kooyaan keessaa afaan irra caalaa beekamaan afaan Naamaa jedhamuu fi Naamiibiyaa keessatti dubbaatamu dha. Afaan kun dubbattoota hanga 250,000 qaba.

Maatiiwwan gurguddoo armaan olitti eeramaniin alatti Maalayoo-Polineeshiyaan (Awustironeeshiyaan) maatii afaanii ummattoota cittuu Maadagaaskaar keessatti argamaniin kan dubbatamudha. Ummattoonni kun sababa walitti makamuu ummata cittuu kana irra jiraachaa turee fi ummattoota Eeshiyaadhaa dhufaniin kan uumamanidha.

Fakkii 1.9. Faca'iinsa Maatiiwwan gurguddoo Afaanota Afrikaa

GILGAALA 1.3

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Biyya kam keessatti afaanonni Naayiloo-Sahaaraa bal'inaan dubbatamu?

2. Biyyoota Afrikaa Kibbaa afaanonni Kooy-Saan keessatti dubbataman lama tarreessi.

1.4. QAROOMMAN AFRIKAA DURII

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Kutaa kana erga xumurtee booda:

- Faayidaa qaroomina Afrikaa durii ni ibsita,
- Wiirtuulee qaroomina Afrikaa durii ni eerta,
- Bakkeewwan qaroomina Misirii fi kaarteeji ni argisiifta.

A. Misir Durii

Qaroomni Misir durii bu'aa qonnaa, ijaarsaa, wal qunnamtii fi gurmaa'ina isaatiin sadarkaa addunyaatti hedduu dinqisiifamaa ture. Dh.K.D. bara 5000-4000 jidduutti qonnaan bultoonni Misir sulula Naayil keessa qubatani jiraachuu jalqaban. Bishaan laga kanaatti fayyadamanii midhaan oomishuu itti fufan. Bakki isaan keessa jiraatan gara bulchiinsa gandaa **Nooms** jedhamutti dhawaata dhawaataan guddataa dhufe. Mootummoonni gandaa kunniin bulchitoota naannoo **Noomaarkis** jedhamaniin hogganmu turan.

Dh.K.D. bara 3500, bakka amma Misirii fi Sudaan Kaabaa jedhaman mootummoota lamatu turan. Isaanis Mootummaa Misir Oliy (Kibbaa), kan gonfoo adiin bakka bu'uu fi Misir Gadii (Kaabaa), kan gonfoo diimaan bakka bu'u turan. Gonfoo dachaan Pisheent (Pschent') jedhamu seenaa dheeraa Misir keessatti mallattoo aangoo mootummaa ture. Mootichi Misir Naarmer (Meenes) jedhamu Dh.K.D. bara 3100 mootumnoota lamaan walitti make jedhamee amanama. Hojiin isaas gorsitoota isaa **Viizeroota** jedhamaniin gargaaramee hojjachaa ture. Isaanis mootummaa Misir isa jalqabaa magaalaa guddoo Meemfiis jedhamuutti akka hundeeffatu isa gargaaran. Kunis jalqaba qarooma Misiri kan waggaa 3000 ol ture jedhamee amanama. Barri kun sadarkaa sadiitti yammuu qoodamu isaanis bara Mootummaa Moofaa (Dh.K.D. 3000-2200), bara Mootummaa Giddu-Galeessaa (Dh.K.D. 2052-1800) fi bara Mootummaa Haaraati (Dh.K.D. 1550-1080). Barootan kana mootummonni isaanii hoggantoota Fara'oonotaan jedhamaniin gaggeeffamaa turan.

Dh.K.D. jaarraa 8^{ffaa} irraa eegalee qaroomni Misir dadhabuu jalqabe. Kanaafis sababni guddaan weerara biyyoota akka Nuubiyaa, Asiiiriyaa fi Pershiyaati. Dh.K.D. bara 332, yeroo weerara Giriikii Aleksaander Guddichaan gaggeeffame qaroomni Misiri baay'ee gad bu'e. Ol'aantummaan Giriik Misiri keessa kan ture hanga weerara Roomaanotaa Dh.K.D. jaarraa tokkoffaatti.

Bu'aa Qaroma Misir Durii

Qaroominni Misir durii jireenya hawaasaa kan ammayyaa keessatti illee iddoo guddaa qaba. Sababiin isaas argannoowwan, haalli ijaarsa Piiraamiidii, hojii qonnaa, hariiroon hawaasummaa, fi akkaataan jireenya isaanii hawaasa addunyaa birootiin fudhatamuu isaaniiti.

Fakkii 1.10. Piiraamiidii Misir

Qonnaa fi Daldala

Ummanni Misiri durii kallattii biiftuu, ji'aa fi urjiiwwan waggaa guutuu keessatti qorachuun sochii isaan taasisan irratti hundaa'uudhaan ta'eewwan gara fuulduraa raagu (himuu) danda'aniiru. Keessattuu, lagni Naayil waggaa waggaan akka guutee dhufu himuun danda'ameera. Kunis biyyee gabbataa baay'inaan argamsiisuun qonna sadarkaa ol'aanaatti guddiseera. Mala kanaan Misiroonni durii sirriitti beekanii galaana waggan dhufu sannaaf of qopheessuu danda'aniiru.

Karaa daldalaatiinis sadarkaa ol'aanaa irra kan turan ta'uun isaanii ni beekama. Kanumaan wal qabatee biyya keessaa fi alatti sochii daldalaa gochaa turaniiru. Meeshaalee daldalaa kanneen akka faayotaa oomishanii biyyoota alaatti gurguraa turan.

Barnootaa fi Amantii

Ummattoonni Misir durii barnootaa fi amantiidhaaf xiyyeeffannaa guddaa kennaa turan. "waaqota" adda addaa kan akka Raa fi waaqa aduu, gabbaraa turuun isaaniis ni beekama. Kaayiroo ammaa cinaatti kan argamtu magaalaa **Heliipoliis** wiirtuu barnootaa fi amantii turte. Barreeffamni ummata Misir durii barreeffamoota addunyaa umrii dheeraa qaban keessaa isa tokko. Innis **Haayroogiliifiksii** jedhamuudhaan beekama. Haayroogiliifiksiin sirna barreeffamaa mallattoolee yookiin fakkiwwanitti fayyadamuudhaan yaada yookiin sagalee ittiin ibsanidha. Meeshaan irratti barreeffamu ammoo **Paappiiras** jedhama.

Fakkii 1.11. Barreeffama Haayroogiliifiksii Paappiiras irratti

B. Qarooma Kaarteej Durii

Kaarteej kan hundeeffamte Dh.K.D. bara 850tti yammuu ta’u, naannoo Kaaba Afrikaa Tuuniisiyaa ammaa keessatti. Qarqara Meediteraaniyaanitti argamuun ishee daldala galaanicha irratti adeemsifamu ol’aantummaadhaan to’achuu akka dandeessu ishee taasiseera. Kunis cimina isheetiif sababa ta’eera. Gara kibbaatti Kaarteej daldala gammoojjii Sahaaraa qaxxaamuru irratti hirmaachaa turte.

Magaalaa Kaarteej keessatti buufatawwan doonii gurguddoo lamatu ture. Inni tokko dooniiwwan waraanaa 220 kan keessummeessu yammuu ta’u, inni lammaffaan buufata dooniiwwan daldalaati.

Magaalattiin dallaa 37 km dheeratuun marfamtee turte. Dallaan kun kallattii adda addaatiin magaalattii weerara diinaa irraa dhoowwaa ture. Hambaawwan bu’aa qarooma Kaarteej isaan biroo keessaa bakkeewwan awwaalaa, amantii fi gabaa akkasumas galmawwan tiyaatiraatu argamu. Dahannoo Biirsaa (*Byrsa*) jedhamus handhuura magaalattii keessatti ijaaramee ummanni keessa dhokachuudhaan diina irraa of eegaa ture. Magaalaan Kaarteej magaalaa Misir, Aleksaandiriyaatti aantee magaalota naannichatti argaman keessaa ishee guddoo turte.

Fakkii 1.12. Hambaa qaroomaa Kaarteej “UNESCO” dhaan galmaa’e

Qaroomni Kaarteej Dh.K.D. jaarraa 3^{ffaa} irraa kaasee dadhabaa dhufeera. Sababni isaa inni guddaan waraana Roomanota wajjin adeemsifameedha. Yeroo jalqabaa, Roomanonni Kaarteej wajjin michoomanii Giriikiin waraanuudhaan Dh.K.D. bara 275tti injifannoo argataniiru. Booda garuu, fedhii guddaa naannicha to'achuu barbaaduu irraa kan ka'e Kaarteeji irratti waraana banan. Waraanni kun waraana Piyuunik yammuu jedhamu innis sadarkaa sadarkaadhaan akka armaan gadiitti dhiyaateera:

Waraana Piyuunik Tokkoffaa (Dh.K.D. 264-241)

Waraana kana keessatti loltoonni Kaarteej yeroo jalqabaa ol'aantummaa argatanii Roomanota irraa qabeenya akka boba'aa fi oomishoota qonnaa adda addaa fudhataniiru. Haa ta'u malee, Dh.K.D bara 241tti mo'amaniiru.

Waraana Piyuunik Lammaffaa (Dh.K.D. 218-202)

Waraana Piyuunik isa tokkoffaa booda Roomanonni Kaarteej irraa Sardiiniyaa erga fudhatanii booda koloniiwwan ishee Ispeen keessa jiran irratti waraana banan. Yeroo kana Kaarteej waraana ishee nama Haniibaal jedhamuun hogganamu Roomaanota irratti duulchifte. Lola waggaa kudha shanii oli gaggeeffameen booda garuu Dh.K.D bara 202tti Haniibaal loltoota Room Jeneraal Siipiyootiin hogganamaniin dirree waraanaa Zaamaatti injifatame.

Waraana Piyuunik Sadaffaa (Dh.K.D. 149-146)

Kaarteej waraanota tokkoffaa fi lammaffaa keessatti haa mo'antu malee karaa daldalaa ol'aantummaa ishee hin dhabne. Dh. K.D bara 149tti garuu, Roomanonni waraana banuudhaan Kaarteejiin weeraraniiru. Lolli Piyuunik sadaffaa jedhamu kunis Dh.K.D. bara 146tti injifannoo Roomaatiin xumurame. Sababa waraana kanaatiin ummanni Kaarteej gabroomeera. Dahannoowwanii fi magaalonna ishee barbadaa'aniiru. Akkasumas Kaarteej ol'aantummaa daldalaa ishee dhabdeetti.

Fakkii 1.13. Hambaa Qarooma Kaarteej waraanan barbadaa'e

GILGAALA 1.4

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Sadarkaalee sadan qaroomni Misir durii itti qoodamu tarreessi.

2. Magaalaan Kaayiroo cinaatti argamtuu fi wiirtuu barnootaa fi amantii Misir durii turte kami?
3. Dahannoon Biirsaa eessatti argama?

1.5. MOOTUMMOOTA AFRIKAA SIRNA KOLONIIN DURAA

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata dure kana erga xumurtee booda:

- Bu'uura dinagdee biyyoota Gaanaa, Maalii fi Soongaay ni xiinxalta,
- Bu'aa hojii ijaarsaa ummata Zimbaabuwee ni dinqisiifatta,
- Bakka mootummaa Funji koloniin duraa ni agarsiifta.

A. Gaanaa

Mootummaan Gaanaa kan hundeeffame Dh.K.B. jaarraa 4^{ffaa} keessatti yammuu ta'u, magaalaa guddittiin isaa Kumbii Saaleh jedhama. Mootummaan kun kan argamu Gaanaa ammaa irraa kallattii Kaaba-bahaatti ennaa ta'u, kibba Mooritaaniyaa fi Maalii ammaa of keessatti qabata.

Ummatoota Gaanaa keessaa ummanni Soonikee naannoo albuuda warqiitiin beekamaa ta'e, Waangaraa, keessa jiraataa ture. Naannooleen albuuda kanaan beekaman biroon kanneen akka Buree fi Baambuk, naannooleen oomisha ashabootiin beekaman ammoo Takeedaa, Tagaazaa fi Gadames akkasumas daandiiwwan daldalaa Taadmekaa fi Awudagos to'annoo Gaanaa jala turan. Ummanni Gaanaa hojii sibiilaatiin beekamoo turan.

Ciminni Gaanaa sdarkaa ol'aanaa irraa kan gahe Dh.K.B. naannoo bara 1000 ture. Mootonni Gaanaa **Kaayaa Magan** jedhamanii waamamaa turan. Innis abbootii (gooftota) warqii jechuudha. Mootonni kun impaayera bal'aa hundeesuu danada'niiru. Haa ta'u malee, impaayerri kun jaarraa 11^{ffaa} tti kufuu jalqabe. Sababban isaas:

- Weerara Almooraaviidotaa Abuubakar Ben Umariin hogganamee fi
- Fincila biyya keessaa kan akka ummatoota Sosoo fi Mosiiti.

Bara 1240tti mootichi Gaanaa Sumaanguruu jedhamu humna waraanaa Maaliinkee, Sundiyaataa Keetaatiin hogganamun dirree waraanaa **Kirnaa** jedhamutti injifatameera.

B. Maalii

Impaayerri Maalii Afrikaa Dhihaa keessatti Sundiyaataa Keetaatiin 1230–1255 hundeeffame. Impaayerri ummata Maandiinkaa kun mootota qabeenya hedduu qabaniin hogganamaa ture. Kanneen keessaa inni baay'ee sooressi mooticha Maansaa Muusaa (1307–1337) jedhamudha. Bara bulchiinsa isaa Maaliin addunyaa irratti impaayeroota baay'ee ciccimoo fi gurguddoo turan keessaa ishee tokko taatee turte. Bal'nni lafa isheetiis ardii Awurooppaa caaluu danda'eera.

Aadaan, afaanii fi seerri ummata Maalii Afrikaa Dhihaa keessatti keessumaayyuunaannoo sulula Laga Niijaritti babal'achuu danda'eera. Babal'ina amantii Islaamaatiin wal qabatee Maansaa Muusaa mataan isaa bara 1324tti gara Makkaatti adeemsa Hajjii (pilgrimage) godheera. Gaa'oo fi Timbuktuu keessatti masgiidonna hedduun ijaaramaniiru. Timbuktuunis handhuura barnootaa fi aadaa Islaamaa ta'uu dandeesseetti.

Dinagdeen Maalii qonna, hojii sibiilaa fi daldala irratti kan hundaa'e ture. Albuunni warqii meeshaa daldalaa isa guddaa ture. Sababa qabeenya warqii kanaatiif Maaliin El-Doraadoo jedhamtee waamamaa turte. Kana jechuunis madda warqii jechuudha. Yeroon booda maddoota warqii Gaanaa kan turan Waangaraa fi Baambukiin to'achuu dandeesseetti.

Bara 1446 Maaliin waraana Soongaayiin injifatamteetti. Dadhabinaa fi kufaatii Maaliitiif sababa kan ta'e impaayera bal'aa kana haala gaariitiin bulchuu dadhabuu isheeti.

C. Soongaay

Argamni Soongaay naannoo giddu-galeessa Naayijeeriyaa ammaatii kaasee hanga qarqara Atlaantikitti ture. Hundeeffama Soongaayii bu'uura kan buusan Suleemaan Tarii fi Alii Kolon turan. Yeroo dheeraadhaafis mootummaa sanyii Diyaa warra Tuwaaregin bulaa turte.

Dinagdeen ummata Soongaay kan hundeeffame qonna, qurxummii qabuu fi daldala irratti ture. Bulchiinsa Soongaay keessatti hoggantoonni baay'ee beekamoon Suunii Alii (1464-1492) fi Askiyaa Mahaammad Turee, akkasumas, Askiyaa 1^{ffaa} yookiin Askiyaa Guddicha (1492-1519) turan. Bara bulchiinsa Askiyaa 1^{ffaa} ciminni Soongaay sadarkaa ol'aanaa irra yammuu gahu daldallii fi amantiin Islaamaas babal'ataniiru. Bara 1591 garuu, hogganaan Moorokoo, El-Mansuur, loltoota isaa erguudhaan Soongaayiin dirree waraanaa **Toondibiitti** injifateera. Kunis kufaatii isheetiif sababa ta'eera.

D. Zimbaabuwee

Zimbaabuween giddu-galeessa kibba Afrikaa keessatti laggeen Zaambeezi fi Limpooppoo gidduutti argamti. Qabeenya uumamaatiin badhaatuu ta'uun ishee fi qilleensa mijaa'aa qabaachuun ishee jireenya ilma namaatii fi horsiisa horiitiif mijooftuu akka taatu ishee gargaareera. Ilkaan arbaa, warqii fi albuudota biroo hedduus qabdi turte. Maddi cimina mootummaa kanaa guddichi galii daldala warqii irraa argamu ture. Yeroo tokko tokko waggaatti warqii hanga toonii tokkootu oomishama ture. Akka waliigalaatti daldalli bu'uura dinagdee biyyattii kan ture yammuu ta'u, Maapungubween ammoo, sulula Laga Limpooppootti wiirtuu daldalaa ishee jalqabaa turte.

Karaa biraa ammoo Zimbaabuween gamoowwan isheetiin beekamti turte. Gamooowwan kunniinis akka manneen jireenyaa hoggantootaa fi gargaartota isaaniitti fayyadaa turan. Kan marfamanis dallaa dhagaadhaan ijaaramaniin turan.

Gamoowwanii fi dallaawwan kunniin mallattoo fi ragaa seenaa ummata Zimbaabuwee qofa osoo hin taane sadarkaa guddina ijaarsaa Afrikaanotaallee ni agarsiisu. Kan ijaaramanis ummata Shoonaa, afaan Baantuu dubbataniin jedhamee amanama. Kanaafuu, afaan Shoonaaatti Zimbaabuwee jechuun "manneen dhagaadhaan ijaaraman" jechuudha. Yeroon ijaarsa isaanii jaarraa 13^{ffaa} fi 14^{ffaa} keessa yammuu ta'u, innis yeroo ciminni Zimbaabuwee sadarkaa ol'aanaa irra gahe ture.

Jaarraa 13^{ffaa}-17^{ffaa}tti Zimbaabuween gara impaayera bal'aatti guddatte. Kanaaf ammoo sababni inni guddaan galii daldala warqii Arabootaa wajjin adeemsifamaa ture irraa argamu. Jaarraa 16^{ffaa} irraa eegalee garuu Poorchuugaalonnii fi ummanni Zuuluu Zimbaabuwee to'achuuf socho'uu jalqaban. Sababa kanaan Zimbaabuween dadhabaa dhuftee jaarraa 17^{ffaa} keessatti Poorchuugaaliin qabamte.

E. Funji

Funjiin kan hundeeffamte Umar Dunqaatiin yammuu ta'u, bakki isheen itti hundeeffamtes Sudaan ammaa keessa daangaa Itoophiyaa cinaatti. Naannoolee akka Fazooglii fi Jaziiraa kan of keessatti hammatu yammuu ta'u, magaalaa gudditiin ishee Senaar jedhamti. Senaar wiirtuu daldalaa yammuu taatu, warqii Itoophiyaa fi ilkaan arbaa ammoo Sudaan keessaa gara Jiddaatti erguudhaan uffata Hindiitti oomishame bitaa turte.

Ummanni Funji amantii Islaamaa hordofaa ture. Jalqabbii fi Babal’inni amantii kanaa Mahaammad Al-Arakii nama jedhamuun kan wal qabatu yoo ta’ellee, dhufaatii Beduwiinota Misir amantiin kun daran akka babal’atu taasiseera.

Jaarraa 16^{ffaa} hanga jaarraa 17^{ffaa} Funjiin daangaa ishee gara dhihaatti babal’ifatte. Jaarraa 18^{ffaa} tti ammoo Itoophiyaa wajjin waraana adeemsifte. Baay’een loltoota ishee garboota turan.

Akka namichi Iskootlaandi Jeemsi Biruus ibsetti naannoo bara 1770tti Funji loltoota fardaan waraanan (cavalry) 1800 fi loltoota lafoo (infantry) 14000 qabdi turte. Haa ta’u malee, walitti bu’iinsa biyya keessaa irraa kan ka’e Funji waan dadhabaa dhufteef naannoo Kordofaan gadi dhiifte. Naannoo bara 1821tti ammoo loltoota Misiriin weeraramte qabamtee jirti.

GILGAALA 1.5

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Sulula Laga Limpooppoo keessatti handhuurri daldalaa Zimbaabuwee inni jalqabaa kami?

2. Wantoota kufaatii Maaliitiif sababa ta’an maal fa’a. Ibsi.
3. Bu’uurri dinagdee Gaanaa maali?

1.6.

DALDALLI KARAA DHEERAA UMMATA ITOOPHIYAA WALQUN-NAMSIISUUF SABABA TA’UU ISAA

Ga’umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barnoota mata duree kanaa erga xumurtee booda:

- Gahee daldalli karaa dheeraa Itoophiyaa ummata wal qunnamsiisuu keessatti taphate ni ibsita,
- Daandiiwwan daldalaa gurguddoo jaarraa 19^{ffaa} Itoophiyaa addaan ni baafta,
- Meeshaalee daldalaa gurguddoo ni tarreessita.

Hojiiwwan dhalli namaa yeroo jalqabaaf hojjachaa ture keessaa daldalli isa tokko. Innis kan jalqabe hawaasa ollaa gidduutti yammuu ta’u, suuta suuta garuu gara sochi dinagdee hawaasota fagoo gidduutti guddateera. Kanaafuu, daldalli hawaasota fagoo fi dhiyoo jiraachaa turan wal qunnamsiisaa tureera.

Naannoo Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaatti sochiin daldalaa baroota mootummaa Aksumiin duraa irraa eegalee adeemsifamaa tureera. Ummata naannoo kanaa ummatoota addunyaa kanneen akka ummatoota Arabiyaa Kibbaa fi Impaayera Roomaa wajjin akkasumas ummatoota biyya keessaa adda addaa wal qunnamsiisaa tureera.

Kitaaba isaa “**Kiristiyaan Tooppoogiraafii**” jedhamu keessatti Koosmos akka ibsetti daldaltoonni Aksum Saasuu wajjin hariiroo qabaachaa turan. Horii, ashaboo fi sibiila Saasuutti geessanii warqiidhaan jijjiiraa turan. Daldaltoonni kun afaan walii waan hin beekneef mallattoodhaan waliigalaa turan. Kanaafuu, daldalli kun daldala sagalee malee (silent trade) jedhame. Hariiroon ummatoota gidduutti sababa daldala karaa dheeraatiin uumame kun michummaa qofaaf osoo hin ta’in walitti bu’iinsaafis sababa ta’eera.

Bakka Saasuun itti argamu beektaa? Saasuun Dhiha Itoophiyaa ammaa Beenishaangul-Gumuzitti argama.

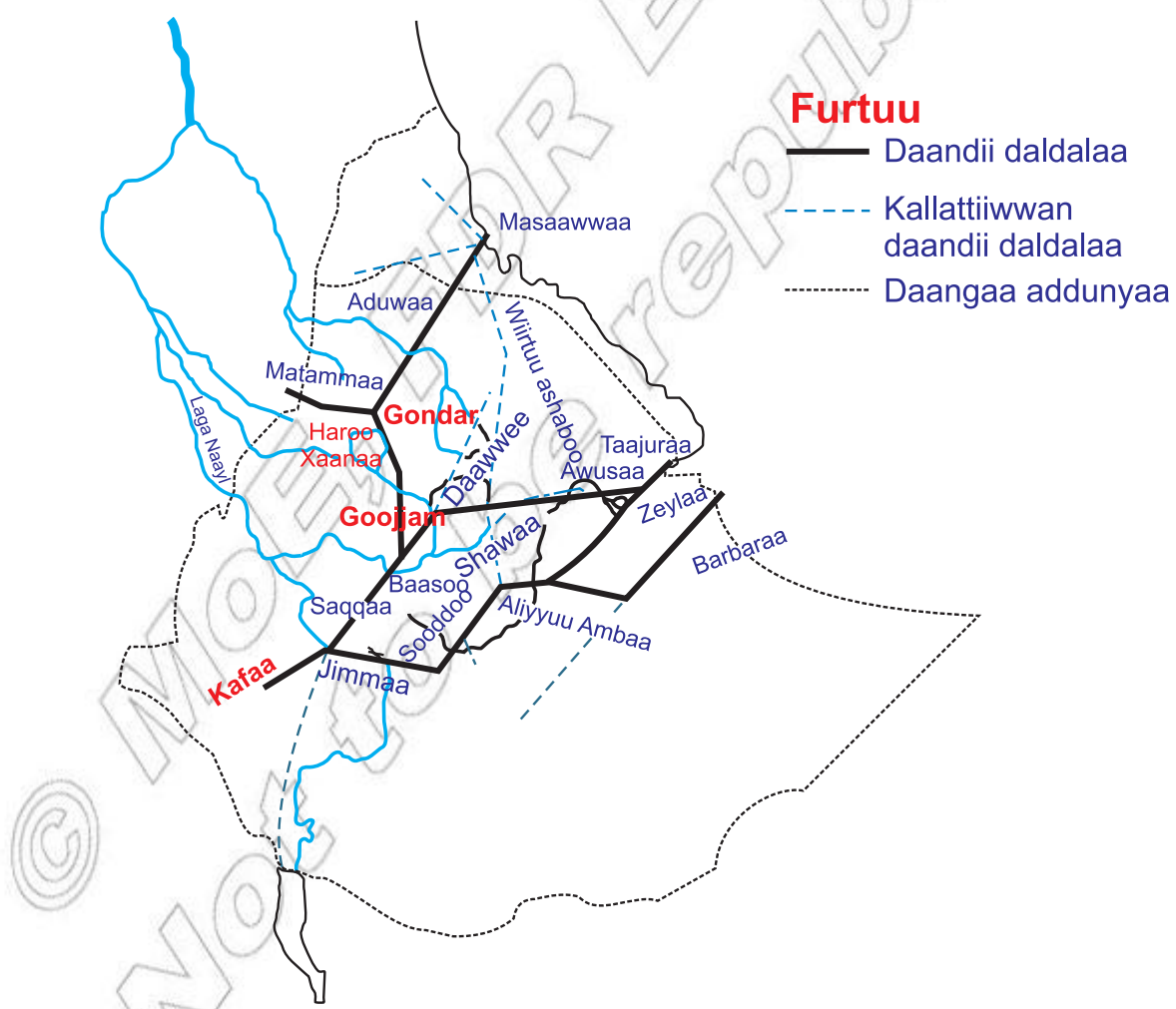
Naannooleen daldalli keessatti adeemsifamaa ture karaa siyaasaa, hawaasummaa fi dinagdeetiin fooyya’iinsaa fi guddina agarsiisaniiru. Babal’inni daldalaa hundeeffama mootummoota duriitii fi guddina magaalotaatiinis wal qabata. Maagaalota sababa daldalaatiin guddatan keessaa Gondar ishee

tokko. Ummatoonni adda addaa meeshaalee wal irraa bituu fi walitti gurguruuf magaalaa kana keessatti wal qunnamaa turan. Kiristiyaanonni daldaltoota Musliimaa (Jabartii) wajjin daldalaa turan. Kanaafuu, daldalli ummatoota aadaa, afaanii fi amantii adda addaa wal qunmsiisuu danda'eera.

Jaarraa 19^{ffaa} keessa ummatootaa fi naannoolee adda addaa Itoophiyaa fi Afrikaa kan wal qunnamsiisan daandiiwwan daldalaa gurguddootu turan. Isaanis kibba-dhiha Itoophiyaa ammaa naannoo Gojab-Gibeetii ka'uudhaan naannicha biyyoota biroo wajjin walitti fidaa turan.

Karaan daldalaa Boongaa (Kafaa) irraa ka'uudhaan Hirmaataa (Jimmaa), Saqqaa (Limmuu), Asandaaboo (Horroo-Guduruu), Baasoo (Goojjam), Yifaag (Begemidir) keessa kutuudhaan Gondariin gala. Gondar irraa inni tokko karaa Cilgaa dabree Matammaa/Galabaat gahuudhaan daldaltoota Sudaan Jallabaa jedhaman wajjin wal qunnamsiisa. Inni bira ammoo karaa Aduwaa gara Masawwaatti geessa. Dameen inni biraan kan maqu Baasoo irratti yammuu ta'u, Anchaarrooti fi Daawwee (Wallo) keessa darbuudhaan karaa Awusaa gara Taajuraa, Obokii fi Raheetaa gala.

Dameen guddichi inni lammaffaanis Boongaa irraa ka'ee Jimmaan yeroo gahu gara bahaatti maquudhaan Sooddoo keessa dabree Aliyyuu Ambaa erga gahee booda kallattii lamatti addaan baha. Inni tokko karaa Awusaa gara Taajuraatti yammuu galu, inni bira ammoo karaa Harar Zayilaa fi Barbaraaatti gala.

Fakkii 1.14. Itoophiyaatti Daandiiwwan daldalaa gurguddoo Jaarraa 19^{ffaa}

Meeshaaleen biyyoota alaatti ergaman gurguddoon wantoota uumamaan argaman kanneen akka warqii, jirbii fi ilkaan arbaa yammuu ta’an, kanneen biyyoota alaa irraa seenan ammoo meeshaalee warshaa keessatti oomishaman kanneen akka faayotaa, huccuu fi meeshaalee nyaataa fi dhugaatiiti.

Daldala Itoophiyaa jaarraa 19^{ffaa} keessatti wantoonni bittaa fi gurgurtaadhaaf akka giddu-galeessaatti fayyadaa turan soogidda (amoolee), sibiilota, abujadii fi qarshii Mariyaa Tirezaa jedhamu fa’a. Maariyaa Tirezaa jaarraa 18^{ffaa} tti Awurooppaa (Oostiriyaa)dhaa Itoophiyaa keessa seene. Soogiddi kan omishamu naannoo daangaa Tigraayii fi Affaaritti to’annoo Baalgadaa (murteessitoota gibiraa) jalatti.

GILGAALA 1.6

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Itoophiyaa keessatti daldalli karaa dheeraa yeroo akkamii jalqabe?

2. Jechoota armaan gadii irratti ibsa kenni:

- A. Jabartii
- B. Jallabaa
- C. Baalgadaa

1.7. UMMATA AFRIKAA

A. Qubannaa fi Faca’iinsa Ummataa

Ga’umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura barnoota mata duree kanaa booda:

- Dhimmota faca’iinsa ummataa murteessan ni himta.
- Hariiroo dhimmoota faca’iinsi ummataa fi qubannaa ummataatiin waliin qabu ni ibsita.
- Faca’iinsa ummataa kaartaa irraa ni agarsiifta.
- Sababoota gurguddoo faca’iinsaa fi haala jireenya ummataa irratti dhibbaa uuman ni ibsita.

Ummata

Kutaalee dabran keessatti waa’ee ummataa ilaalchisee wanti baratte kan yaadattu jiraa? Akka ragaaleen seenaa ibsanii fi argannoowwan arkiyooloojii mirkaneessanitti ardiin Afrikaa bakka jalqabaaf sanyiin dhala namaa itti argame jedhamee amanama. Ardiin Afrikaa naannoolee qoroomman addunyaa keessatti maddan keessaa tokko ta’uu ishii meeshaaleen naannoolee Afrikaa adda addaa keessatti argaman ragaa qabatamaa ta’uunis ni mirkaneessu.

Hallan faca’iinsa fi qubannaa ummataa biyya tokkoo murteessan maal fa’a? Faca’iinsaa fi qubannan ummata naannoo ati jirtuu maal fakkaata? Sadarkaa addunyaa, Afrikaa fi Itoophiyaatti haallan faca’iinsaa fi qubannaa ummataa murteessan gurguddoon kanniin armaan gadi fa’a.

Haallan Faca’iinsa Ummataa to’atan

Haala qilleensa baramaa: namoonni naannoolee, oo’aa, gogaa, diilallaa’aa fi bubbeen midhaa geessisu keessa jiraachuu hin barbaadan. Kana irraa wanti hubatamu namoonni naannoo qilleensa baramaa jireenya isaaniitiif mijaa’ina qabu keessa jiraachuu kan barbaadan ta’uudha.

Haala teessuma lafaa: naannoolee lafa hallayyaa /qilee/, caffaa'aa, bakka bu'aa fi ba'iin itti baay'atu keessa namoonni jiraaduu hin barbaadan. Naannoolee lafa diriiraa, tabbaa gaarreenii, qarqara galaanotaa fi sulullan jireenya ummataaf, hojii qonnaa fi geejjibaatiif mijaa'ina waan qabaniif ummanni baay'inaan keessatti qubatee argama.

Biyyee fi biqiltoota: Naannooleen biyyee gabbataa fi biqiltoota adda addaa qaban hojii qotiisaaf baay'ee mijaa'aa waan ta'aniif ummanni baay'inaan keessa jiraata.

Albuuda: Naannoolee qabeenyi albuudaa baay'inaan keessatti argamu irratti ummanni hedduminaan qubatee argama.

Naannoolee ilbisonni miidhaa fi dhibeewwan adda addaa nama qabsiisuu danda'an keessa ummanni baay'inaan qubatee hin argamu.

Heddummina ummataa jechuun maali? Heddummina ummataa jechuun baay'ina ummata naannoo (bakka) murtaa'aa ta'e tokko irra qubatee jiraatu jechuudha. Heddummina dimshaashaa ummataa naannoo tokkoo beekuuf baay'ina ummataa baldhina lafa (naannoo) ummatichi irra qubatee argamuuf qooduun shallagama.

$$\text{Heddummina Dimshaashaa Ummataa} = \frac{\text{Baay'ina ummata biyya keessa jiraatan}}{\text{Baldhina lafa biyya sanaa (Km}^2\text{)}}$$

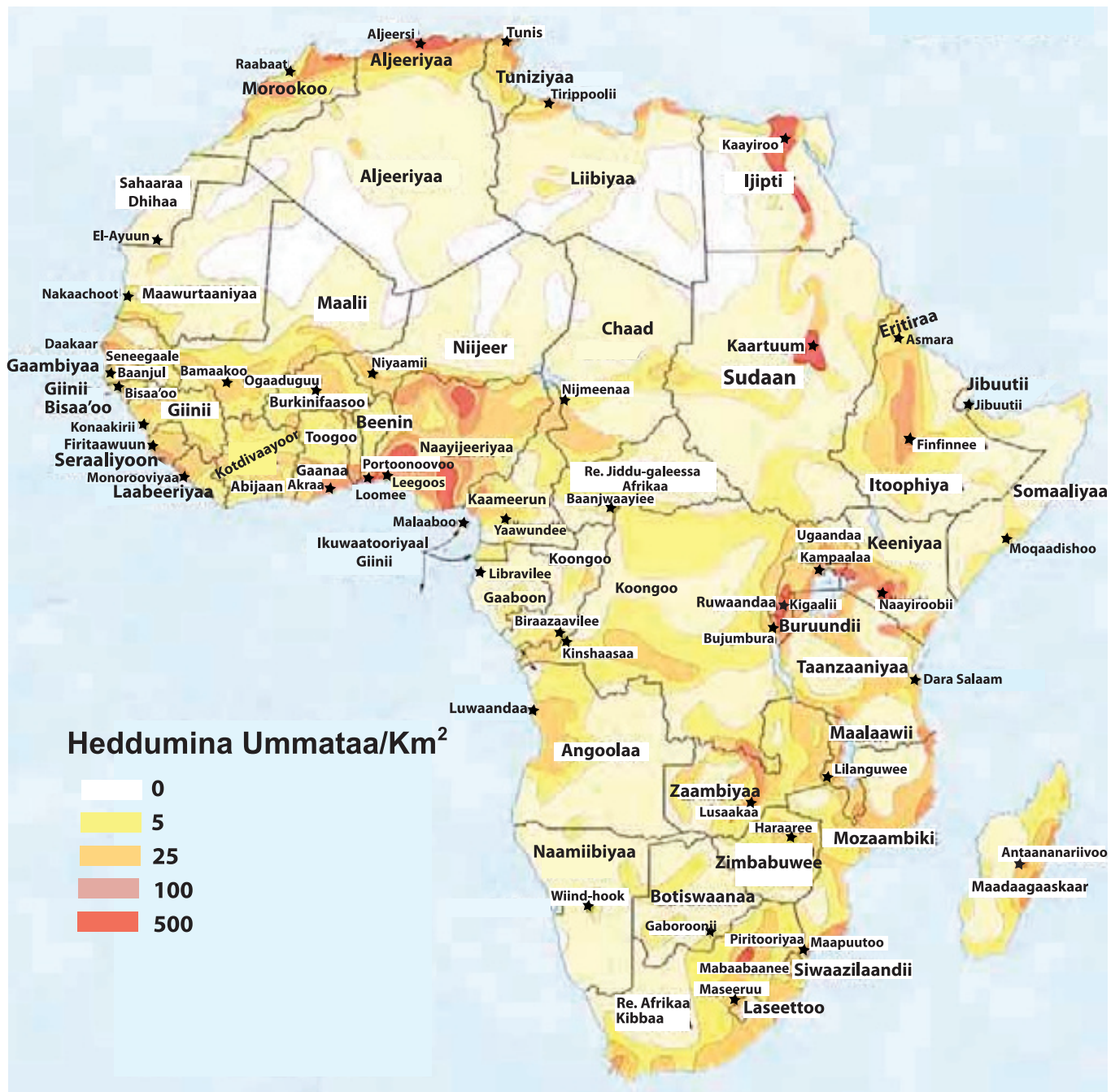
Fakkeenyaaf, biyya baldhina lafaa iskuweer Kiilomeetira 600,000 qabdu irratti ummanni 50,000,000 yoo jiraatan heddummini ummata biyya sanii meeqa ta'a?

$$\begin{aligned} \text{Heddummina Dimshaashaa Ummataa (HDU)} &= \frac{50,000,000}{600,000 \text{ (Km}^2\text{)}} \\ &= 83.3 \text{ N/km}^2 \end{aligned}$$

Kana jechuun lafa baldhinni ishii iskuweer kiilomeetira tokko (1km²) irra namoota 83.3 ta'utu qubatee argama jechuudha.

Afrikaa keessatti haallan ummanni naannoo tokko hedduminaan akka qubatan taasisan teessummaa lafaa mijaa'aa, qilleensa baramaa, oo'aa fi rooba gahaa oomishaaf mijaa'ina qabu. Biyyee gabbataa, bishaan gahaa, bakka ilbiisonni dhibee fidan hin jirre, bakkeewwan qabeenya albuudaa, sochiin hojii daldalaa fi haalli geejjibaa mijaa'aa qaban fa'a. Waan kana ta'eet Afrikaatti naannoon sulula Laga Naayil, qarqara Kaabaa fi Dhiha Afrikaa, naannoolee harawwanii fi lafa ol ka'oo Baha Afrikaa irra ummanni baay'inaan qubatee argama.

Karaa biraatiin ammoo mijaa'ina dhabinsa haallan armaan olitti ibsaman irraa kan ka'e Afrikaa keessatti naannooleen ummanni haphinaan irra qubatee argamu naannoo bosona roobaa Mudhii lafaa, Gammoojjii oo'aa Sahaaraa, Kalahaarii, Somaaliyaa fi fiixeewwan gaarreen Kilimaajaaroo fi Keeniyaa fa'a.

Fakkii 1.15. Kaartaa Faca'iinsa Ummata Afrikaa Agarsiisuu

B. Haala jireenya ummata Afrikaa

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura barnoota mata duree kanaa booda:

- Haallan jireenyaa ummataa biyyoota Afrikaa keessatti baay'inaan beekaman ni ibsita.
- Haallan jireenyaa kanniin haala qilleensa baramaa fi biqiltootaa wajjiin wal bira qabuun ni ibsita.
- Daandiiwwan geejjiba adda addaa Afrikaa keessatti argaman ni himta.

Haallan jireenya ummata Afrikaa maal akka fakkaatu ibsuu dandeessaa? Haalli jireenya ummata naannoo keessa ati jiraattuu maal fakkaata? Ummanni naannoo keetii hojiiwwan akkamii irratti bobba'ee argama?

Ummanni Afrikaa haallan jireenyaa sadarkaa adda addaa keessatti argama. Ummanni Afrikaa hojiiwwan dameelee dinagdee adda addaa irratti bobba'ee argama. Dameeleen dinagdee kunniin bakka sadi gurguddootti qoodamu.

Isaanis:

- a. **Sochii dinagdee sadarkaa duraa** kan jedhaman Qonna, Qurxummii kiyyeessuu, Qabeenya bosonaa fi Albuuda baasuu,
- b. **Sochii dinagdee sadarkaa lammaffaa:** oomisha industirii
- c. **Sochii dinagdee sadarkaa sadaffaa:** kan jedhaman daldala, sirna geejjibaa fi Tuurizimiidha.

Irra caalaan ummata Afrikaa baadiyaa keessa jiraata. Ummanni Afrikaa wantoota jireenya isaaniitiif barbaachisan maddoota garaagaraa irraa argata. Qabeenya uumamaa naannoolee hundattuu wal qixa faca'ee hin argamu. Naannooleen Afrikaa qilleensa baramaa adda addaatiif fi qabeenya uumamaa yookin leecalloowwan garaagaraa qabu. Bakkeewwan tokko tokko oomisha qotiisa midhaan adda addaatiif mijaa'ina qabu. Gariin ammoo horsiisa beeyiladootaatiif tolu. Fakkeenyaaf, naannoon Sulula Qiinxamaa Guddaa horsiisa horiitii fi oomisha midhaan adda addaatiif mijaa'aadha. Itoophiyaan harawwan baay'ee waan qabduuf qurxummii kiyyeessuun (qabuun) namoonni baay'een waan sooratan argatu. Ummanni Afrikaa baay'een hojiiwwan sadarkaa duraa qonna, qurxummii kiyyeessuu, qabeenya bosonaatti fayyadamuu fi mala aadaatiinis albuuda baasuu irratti babba'ee argama.

Naannoo lafa dakee Mudhii lafaatti leecalloowwan adda addaa ni argamu. Itoophiyaa keessatti lafa qotuun midhaanii, fuduraa fi muduraa adda addaa oomishuu, horii horsiisuu fi qurxummiin baay'inaan kiyyeeffama. Biyyi Naayijeeriyaa qabeenya Zayita boba'aa, Paalmii, Kokonaatii fi midhaan nyaataa, fakkeenyaaf Kaasaaua fa'a oomishuun beekamtudha.

Afrikaatti naannooleen lafa marga dhedheeroo horsiisa horiitiif mijaa'ina waan qabaniif beeyiladonna baay'inaan horsiifamu. Fakkeenyaaf, Itoophiyaa fi Keeniyaa fudhachuun ni danda'ama. Itoophiyaan horsiisa horiitiin Afrikaa keessatti sadarkaa tokkoffaa irratti argamti.

Kana malee, ardiin Afrikaa haala teessuma lafaa kan adda addaa qabdi. Naannooleen lafa ol ka'oo fi pilaatoowwanii oomishota midhaan gosa adda addaatiif mijaa'ina qabu. Naannooleen lafa ol ka'oo naannoo Mudhii lafaatti argaman oomisha midhaan adda addaa, bunaa, biqiltuu shaahii, abaaboo, kuduraa fi muduraa guddisuu fi oomisha aananiitiif baay'ee mijaa'oodha.

Qonna jechuun ogummaa lafa qotuun midhaan gosa adda addaa oomishuu fi beeyiladoota horsiisuudha. Itoophiyaa keessatti qonni madda midhaan nyaataa, meeshaalee dheedhii warshaalee industirii, oomisha gara gabaa biyya alaatti ergamanii fi madda hojii ummanni baay'een irratti bobba'ee ta'uun hojjatu faayidaa guddaa kenna.

Industiriiwwanii fi warshaaleen Afrikaa keessatti akka biyyoota misooma dinagdeetiin guddatanii sadarkaa ol aanaa irratti argamanii ta'uu baatus sochiin misooma industirii ni jira. Daandiiwwan makiinaa fi baaburaa dheerina adda addaa qabanii fi sadarkaa adda adda irratti argaman biyyoota Afrikaa keessatti ni argamu. Hojiiwwan daldalaa biyyoota Afrikaa keessatti ni adeemsifamu. Biyyoonni

Afrikaa damee Tuuriizimii irraas galii ni argatu. Fakkeenyaaf, biyyoonni akka Taanzaaniyaa, Keeniyaa fi Itoophiyaa damee Tuuriizimii irraas galii guddaa argatu.

Faayidaa guddaan geejjibaa naannoolee wal qunnamsiisuu, sochii misooma dinagdee qindoomina qabu saffisiisuu, misoomni dinagdee akka babaldhatu sissi'eessuu fi walitti dhufeenya ummatoota biyyoota adda addaa jiddu jiru cimsuu fi hubannoo wal fakkaataa akka qabaatan taasisuun tajaajila guddaa kennuudha.

C. Dhimmoota faca'iinsa, qubannaa fi haala jireenya ummataa murteessan

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

- Qubannaa magaalotaatiif kanneen sababoota ta'an ni ibsita. Fakkeenyas ni kennita.
- Daandiiwwan geejjibaa ijoo ta'an addaan baafatta.
- Dhiibbaa nageenya dhabuu fi jeequmsi geejjiba irratti qabu ni ibsita.

Dhimmoonni faca'iinsa, qubannaa fi haala jireenya ummataa murteessan maal fa'a? Ati naannoo baadiyaa moo magaalaa keessa jiraatta? Yoo magaalaa keessa kan jiraattu ta'e haalli jireenya ummata magaalaa maal fakkaata?

Haallan gurguddoon faca'iinsa, qubannaa fi haala jireenya ummataa murteessan haala teessumma lafaa, qilleensa baramaa, biyyee, bishaan, biqiltoota, qabeenya albuudaa fa'a. Haallan kunniinis hundeeffama magaalotaatiifis gumaacha guddaa qabu. Ummata Afrikaa keessaa hammi tokko magaalota sadarkaa adda addaa keessa qubatee argama. Fakkeenyaaf, ummata Itoophiyaa keessa 16% ta'u magaalota biyyattii kanniin sadarkaa adda addaa keessa jiraatu jedhamee tilmaamama. Ummanni Afrikaa magaalota keessatti argamu hojiiwwan adda addaa irratti bobba'ee argama. Hojiiwwan kanniin keessaa gurguddoon hojii daldalaa, tajaajilaa fi hojiiwwan oomisha meeshaalee industirii kanneen adda addaa fa'a irratti bobba'uun wantoota jireenya isaaniitiif barbaachisan argatu.

Babaldhinni magaalotaa haala jireenya ummataa irratti dhiibbaan uumu jiraa? Babaldhinni daandiiwwan geejjibaa haala jireenya ummata magaalotaatiif faayidaan kennu jiraa?

Wantoonni nageenya magaalotaa irratti dhiibbaa geessisuu danda'an maal fa'a? Sochii ummataa fi tajaajila geejjibaa irratti wantoonni dhiibbaa uumuu danda'an maal fa'a jettee yaadda? Naannoolee magaalotaa keessatti ummanni heddumminaan qubatee argama. Magaalonna madda qaroominaa qofa osoo hin taane bakka dameewwan hojiiwwan adda addaa keessatti babaldhatanii argamaniidha. Jiraachuun hojiiwwan adda addaa haala jireenya ummataa irratti dhiibbaa ni uuma. Babaldhinni daandinwwan geejjibaa naannooleen magaalotaa fi baadiyaa akka haala cimaan walitti hidhaman taasisa. Magaalota keessatti hojiin daldalaa akka babaldhatu gargaara. Fakkeenyaaf, magaalaa Finfinnee fi Mombaasaa fudhannee haa ilaallu.

Magaalaan Finfinnee magaalaa muummee Itoophiyaa yoo taatu lafa gabbataa irratti hundoofttee arganti. Magaalaa Finfinneetti hojjataa hojii buna saamsuu irratti bobba'ee fi Mombaasaa keessatti ammoo hojjataa hojii buufata doonii keessatti hirmaatu fudhachuun wal bira qabuun ilaali.

Sochii ummata maggalaas ta'ee baadiyaa irratti wantoonni dhiibbaa uuman waraanaa fi jeequmsa fa'a. Waraannii fi jeequmsi yoo jiraatan ummanni nageenya dhabuun rakkina keessa seena. Sochiin misooma dinagdee ni gufata. Tajaajilli geejjibaa ni dhaabata. Wal qunnamtiin hawaasa magaalotaa fi baadiyaa addaan cita. Haalli kunis sochiiwwan misooma dinagdee magaalaa fi baadiyaas akka qancaruu taasisa.

Gocha mirkaneeffannaa

1. Haala jireenya (hojiiwwan hojjatanii ittiin jiraatan) ummata naannoo at jiraattutti argaman keessa jiraatanii irratti odeeffannoo funaannachuun gabaasa qopheeffadhu.
2. Kaartaa faca'iinsa ummata Afrikaa kaasuun naannoolee Afrikaa ummanni heddumminaa fi bakke bakkee irra qubate agarsiisi.

GILGAALA 1.7

Gaaffiilee gaggabaabaa

I. Himoota armaan gadii Dhugaa yookiin Soba jechuun deebisi

1. Faca'iinsi fi qubannaan ummataa qilleensa baramaa wajjin wal qabata.
2. Afrikaatti naannoon bosona roobaa Mudhii lafaatii fi gammoojjiiwwan heddumina ummataatiin guddaa ta'uun beekamu.
3. Akka ragaaleen arkiyooloojii ibsanitti sanyiin namaa Hoomoo Saappiyaanii jedhamu Afrikaa keessatti argame jedhama.
4. Waraanaa fi jeequmsi haala jireenya ummataa irratti miidhaa hin geessisu.

II. Gaaffilee armaan gadiitiif deebiiwwan gabaabaa kenni

1. Haallan baay'ina lakkoofsa ummataa akka dabalan taasisan maal fa'a? Tarreessi.

2. Baqa jechuun maal?
3. Haallan faca'iinsaa fi qubannaa ummataa murteessan maal fa'a?

III. Gaaffiilee armaan gadii hojjachuun deebisi

1. Biyyi "A" ummata 40,000,000 yoo qabaattu baldhinni lafa ishii 200,000 km² yoo ta'e, heddumminni ummata biyya "A" meeqa ta'a?
2. Hammi dhalataa biyyaa "A" $\frac{40}{1000}$ fi hammi du'aa ammoo $\frac{15}{1000}$ yoo ta'e ummanni biyya "A" waggaaatti dhibbeentaa meeqaan dabala?

Cuunfaa

Qabxiin inni duraa boqonnaa kana jalatti xiinxalame waa'ee argama, baldhina fi danaa ardii Afrikaa yoo ta'u isa kana jalattis argama bir-qabaa, danaa, hammaa fi bal'ina ardichaaf xiyyeeffannoon kennameera. Dabalaataanis, Afrikaan teessuma lafaa adda addaa qabaachuun ishee ibsameera. Isaan keessaas bakkeewwan ol ka'oo, lafa dakee fi sululatu argama. Qaamman bishaana'oo Afrikaa ammoo laggeenii fi harawwan adda addaa of keessatti haammatu. Boqonnaan kun waa'ee qilleensa baramaa Afrikaa fi sararran dagalee fi gadees xiinxaleera.

Ummattoonni ardii Afriikaa keessa jiraatan afaanota adda addaa dubbatu. Afaanonni kunniinis maatiiwwan afaanii gurguddoo afuritti addaan qoodamu. Isaanis Afroo-Eeshiyaa, Niijar-Kordofaanii, Naayloo-Sahaaraa fi Kooysaan jedhamu. Maatiiwwam gurguddoon kunniinis dameelee xixiqqoo adda addaatti qoodamu. Cittuu Maadagaaskaar keessatti ammoo afaan Maalaagaasii ummata Maalayoo-Poliineeshiyaan jedhamuun dubbatama.

Qabiyyeen biraa boqonnaa kana keessatti xiyyeeffannan kennameef ammoo waa'ee qaroomman Afrikaa, keessumaayyuu, qarooma Misirii, Kaarteejii fi bu'aa isaaniiti. Dabalataanis seenaan mootummoota Afrikaa koloniin duraa kanneen akka Gaanaa, Maalii, Soongaay, Zimbaabuwee fi Funji xiinxalameera. Dabalataanis daldalli karaa dheeraa Itoophiyaa jaarraa 19^{ffaa} ummatoota wal qunnamsiisuu keessatti gahee guddaa taphachuun isaa boqonnaa kana keessatti ibsameera.

Dhumarrattis mata duree qubannaa fi faca'iinsa ummataa jedhu jalatti hariiroo dhalataa fi du'a gidduu jiru, haallan faca'iinsa ummataa to'atanii fi akkuma walii galaatti haalli jireenya ummata Afrikaa xiinxalameera. Haaluma kanaan, jireenyi ummatoota Afrikaa gosoota dinagdee sadarkaa tokkoffaa, sadarkaa lammaffaa fi sadarkaa sadaffaa jedhaman irratti kan hundaa'e ta'uun isaa ibsameera.

GAAFFILEE XUMURA BOQONNAA 1

Kutaa I: Yoo himoonni armaan gadii sirrii ta'an Dhugaa yookiin dogoggora ta'an ammoo Soba jechuun debsi.

1. Afaanota Afroo-Eeshiyaa keessaa afaan hunda caalaa ummata hedduutiin dubbatamu afaan Arabaati.
2. Kooysaan maatii afaanii guddaa badiidhaaf saaxilamaa jiru.
3. Misir Olee fi Misiri Gadii mootii Naarmer jedhamuun walitti makaman jedhamee amanama.
4. Kaarteej kan hundeeffamte DK.K.D jaarraa 3^{ffaa} keessatti ture.
5. Impaayerri Maandiinkaa Afrikaa dhihaatti argama ture.

Kutaa II: Bakka duwwaa guuti

Qajeelcha:-jechoota sirrii ta'aniin bakka duwwaa guuti.

1. Gorsitoonni mooticha Misir (Meenes)_____ jedhamu.
2. Barreeffamni ummata Misir durii_____ jedhama
3. Maalii keessatti magaalaa wiirtuu barnootaa fi aadaa Islaamaa taatee fayyadaa turte_____ jedhamti.
4. Gamoowwan Zimbaabuwee ummata_____ jedhamuun ijaaraman.
5. Naannoo dhihaa Itoophiyaa ammaa keessatti wiirtuu oomisha warqii taate fayyadaa kan turte_____ jedhamti.

Kutaa III: Gaaffiwwan armaan gadiitiif deebii sirrii ta'e filadhu.

1. Loltoonni Funji baay'een isaanii maal turan?
A. Qonnaan bultoota
B. Garboota
C. Daldaloota
D. Horsiisee bultoota
2. Meeshaalee Itoophiyaan biyyoota alaa irraa bitaa turte maal fa'a?
A. Oomisha qonnaa
B. Oomisha warshaalee
C. Albuudoota
D. Ilkaan arbaa

3. Naannoo bara 1521tti Funji eenyuun weeraramte?
 - A. Loltoota Misir
 - B. Loltoota Itoophiyaa
 - C. Loltoota Chaad
 - D. Loltoota Ugaandaa
4. Dinagdeen Soongaay maal irratti hundeeffame?
 - A. Qonna
 - B. Qurxummii qabuu
 - C. Daldala
 - D. Hunduu deebiidha.
5. Waraana Piyuunik lammaffaa keessatti hogganaa beekamaan loltoota Kaarteej eenyu ture?
 - A. Siipiyoo
 - B. Aleksaander I
 - C. Haniibaal
 - D. Maansaa Muusaa

Kutaa IV: Gaaffiilee armaan gadiitiif deebii gaggabaabaa kenni.

1. Kufaatii Gaanaatiif sababoota gurguddaa lama barreessi.
2. Paappiiras Maali?
3. Kaayaa Magan jechuun maal jechuudha?
4. Waa'ee daldala Aksum ilaalchisee kitaabni koosmoosiin barreeffame maal jedhama?
5. Maatiiwwan afaanii Afrikaa keessaa lafa baay'ee bal'aa irratti kan dubbatamu kami?

© MOE, FDK
Not to be reproduced